

Η

παράδοση αναφέρει πως όταν το 1458 ήρθε στην Αθήνα ο Μωάμεθ ο Β΄ ο Πορθητής και παρέλαβε τα κλειδιά της πόλης από τον τελευταίο Φλωρεντίνο δούκα Ατσαγιόλι, έσπευσε να ανεβεί στην Ακρόπολη. Η θέα του τοπίου που αντίκρισε από το θεικό βράχο, αλλά και των μνημείων που είχαν στηθεί τόσο επί του ίδιου του ιερού "άκρου" όσο κι επί της Αττικής γης τον τρέλανε. Μεθυσμένος από χαρά κι ευτυχία δεν μπόρεσε να συγκρατηθεί, ζήτησε ένα τόξο κι έριξε. Το βέλος έπεσε κατά το Κολωνάκι και το γεγονός καταγράφηκε έντονα στη μνήμη όλων όσοι το έζησαν από κοντά.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΚΕΙΜΕΝΟ: ΜΑΙΡΗ ΜΠΕΛΟΓΙΑΝΝΗ - ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ,
Φιλόλογος, Δρ. Αρχαιολογίας
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ : ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΤΣΟΥΚΟΣ

Δεν ήταν όμως μόνο ο Μωάμεθ που γοητεύθηκε από την πόλη της Αθήνας και της χάρισε προνομιακό διοικητικό καθεστώς, πολλοί την αγάπησαν με πάθος και πρώτα απ' όλους οι ίδιοι οι Αθηναίοι, αρχαίοι και κατοπινοί, δεν εγκατέλειψαν ποτέ την πόλη τους. Δεν ίδρυσαν ούτε καν αποικία, παρόλο που και στα αρχαία χρόνια και στα μεσαιωνικά, ακόμα και στα νεότερα, υπήρξαν περιόδοι που τα προϊόντα ήταν λίγα και οι άνθρωποι πέθαιναν από την πείνα. Του λόγου το αληθές αποδεικνύει η τελευταία περιπέτεια που

έζησε η Αθήνα κατά τη διάρκεια της Κατοχής, το 1940-41. Μολονότι οι κάτοικοι βίωναν καθημερινά τραγικές καταστάσεις, επέμεναν να σέρνουν τα σκελετωμένα πόδια τους στους χωματίνους δρόμους της, παρά να την εγκαταλείψουν, γιατί, όπως λέγεται, υπήρχε μια πρόληψη, σύμφωνα με την οποία "*κακοτυχία μεγάλη περίμενε όποιον είχε την τύχη να ζει σ' αυτή την πόλη και για οποιονδήποτε λόγο, την απαρνιόταν*".

Αναρωτιέται κανείς, ιδιαίτερα σήμερα, τι το ιδιαίτερο έχει αυτή η πόλη που την κάνει αγαπησιάρικη και αξέχαστη. Μέχρι και πριν

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ: Ενοποίηση Αρχαιολογικών

από μερικές δεκαετίες θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για την ομορφιά του αττικού τοπίου με τους απαλούς λόφους που χόρευαν με χάρη πάνω σε γη ξερή και άγονη, με τον πελώριο Ελαιώνα - μια θάλασσα από λιόδενδρα, τα οποία απλώνονταν από το Μενίδι ως το Μουχάτο - και με ποτάμια που δεν είχαν μεν πολύ νερό είχαν όμως άφθονη θάλλουσα βλάστηση στις όχθες τους. Θα μπορούσε να μιλήσει επίσης για το εξαιρετικό κλίμα και τον υπέροχο αττικό ουρανό.

Τώρα όμως που όλα αυτά δεν υπάρχουν, καθώς έπεσαν ηρωικώς υπέρ μιας ταχείας και άλογης οικοπεδοποίησης, τι είναι εκείνο άραγε που κάνει τους κατοίκους αυτής της πόλης να συνεχίζουν να την αγαπούν, μερικοί μάλιστα με πάθος; Είμαι βέβαιη πως είναι τα μνημεία της, και πιο συγκεκριμένα, η "ψυχή" τους που δίνει και στην πόλη "ψυχή" και κατ' επέκταση μυστηριακή γοητεία και ενέργεια. Αυτά τα μνημεία που αυτράφτουν κάτω από το λαμπρό φως του φιλόγειου ήλιου κι ασημίζουν στο φως του ολόγιου φεγγαριού αρχίζουν να αναδεικνύονται και πάλι, καθώς υλοποιείται σιγά - σιγά το πρόγραμμα της Ενοποίησης Αρχαιολογικών Χώρων Αθήνας, "ένα από τα σημαντικότερα έργα του Υπουργείου Πολιτισμού", όπως σημειώνει χαρακτηριστικά η κα. **Άλκηστις Χωρέμη**, Διευθύντρια της Α' Εφορείας Ακροπόλεως.

Είχα την τιμή να την συναντήσω στο γραφείο της, στο Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως, το οποίο στεγάζεται στο κτήριο Weiler, το Στρατιωτικό Νοσοκομείο των Αθηνών που έκτισε ο

σπουδαίος Βαυαρός αρχιτέκτων και ζωγράφος Wilhelm von Weiler, όταν ήρθε στην Αθήνα μαζί με τον Όθωνα. Έχοντας συνεχώς στα μάτια μου τον πανίερο βράχο ρώτησα την κ. Χωρέμη το αυτονόητο: "τι θα πρέπει να περιμένουν οι Αθηναίοι μετά το πέρας όλων αυτών των έργων".

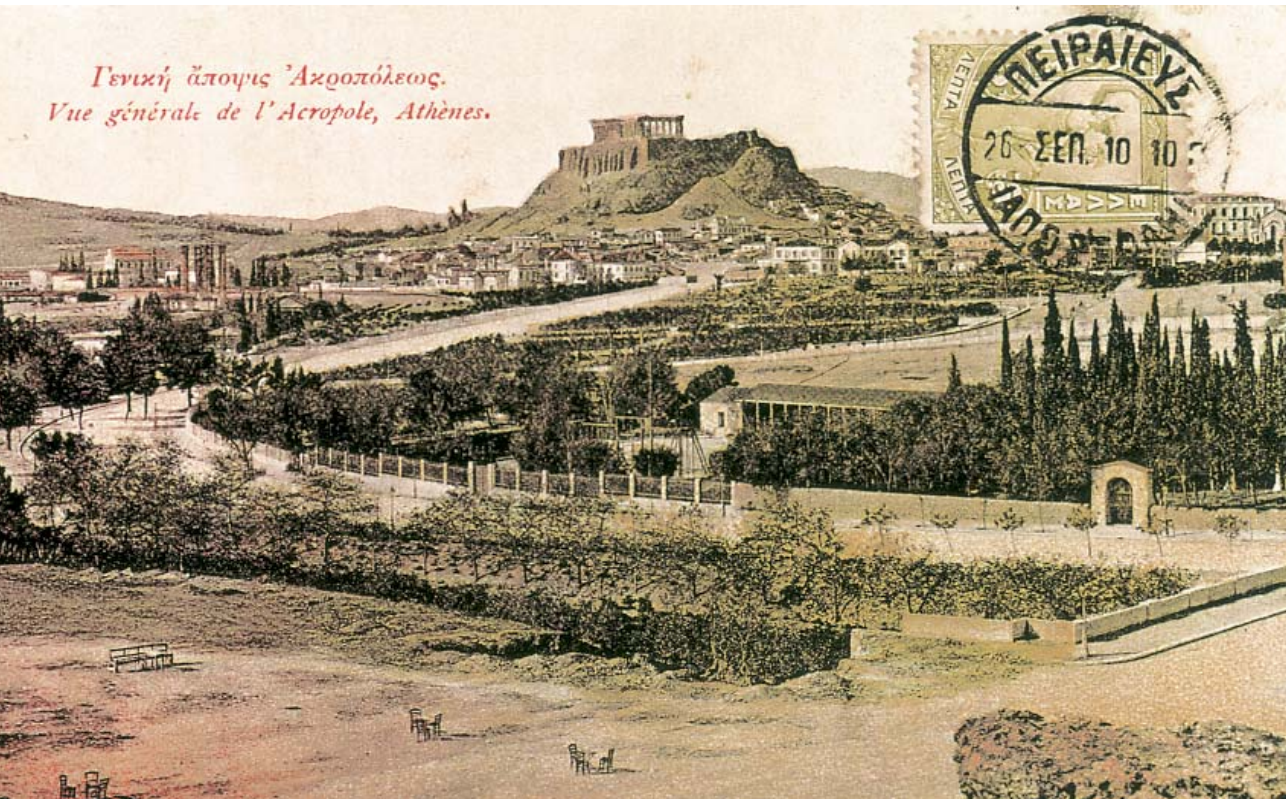
Με ηρεμία και προσήνεια μου απάντησε: "Απώτερος στόχος είναι η δημιουργία ενός **εκτεταμένου αρχαιολογικού άλσους** κατά μήκος και εκατέρωθεν του σημαντικού οδικού άξονα των οδών Διονυσίου Αρεοπαγίτου και Αποστόλου Παύλου που πεζοδρομείται, ώστε να εξασφαλίσει άνετη πρόσβαση των επισκεπτών στους αρχαιολογικούς χώρους γύρω από την Ακρόπολη. Ο υπό ενοποίηση χώρος, συνολικής εκτάσεως χιλίων πεντακοσίων στρεμμάτων, αρχίζει στα ΝΑ της Ακρόπολης, στην περιοχή του Ολυμπίειου που μέσω του πιο πάνω άξονα συνδέεται με τις κλιτύς της Ακρόπολης, τους δυτικούς λόφους (Φιλοπάππου, Πνύκας και Νυμφών), με την Αρχαία Αγορά και με τον Άρειο Πάγο και ανατολικότερα με τη Ρωμαϊκή Αγορά και τη Βιβλιοθήκη του Αδριανού καταλήγοντας στον Κεραμεικό στα ΒΔ της Ακρόπολης. Σ' αυτή λοιπόν τη ζώνη επιχειρείται να αποκατασταθεί η συνέχεια του φυσικού περιβάλλοντος με παράλληλη ανάδειξη των αρχαιοτήτων. Αυτό βέβαια είναι ως ένα σημείο εφικτό, γιατί απαιτείται η κατάργηση ή η πεζοδρόμηση ορισμένων οδικών αρτηριών, καθώς και απαλλοτριώσεις ακινήτων που είναι διαδικασίες δαπανηρές και χρονοβόρες. Έτσι, προς το παρόν, η Ενοποίηση

Χώρων Αθήνας

ΚΩΔΙΚΟΣ: ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Γενική άποψη Ἀκροπόλεως.
Vue générale de l'Acropole, Athènes.

Η πύλη του νεκροταφείου των Ισραηλιτών. Διακρίνονται η γέφυρα του Ιλισού, το ήσυχο Ζάππειο και οι καρέκλες ενός πρόχειρου καφεζυθοπωλείου απλωμένες άνετα στο πλάτωμα μπρος στο Στάδιο, από τα πρώτα άσπρα μάρμαρα ως ... τις δροσερές όχθες. (Θ. Παπαϊωάννου, “Ενθύμιον Αθηνών”).

περιορίζεται στην εξασφάλιση άνετης πρόσβασης και κίνησης των επισκεπτών από τον ένα χώρο στον άλλο χωρίς, κατά το δυνατόν, να συναντήσουν τροχοφόρα. Γι' αυτό, πλην του πιο πάνω οδικού άξονα, πεζοδρομούνται και άλλοι μικρότεροι δρόμοι κάθετοι στον άξονα, καθώς και στην περιοχή της Πλάκας ανάμεσα στην Αρχαία Αγορά, τη Ρωμαϊκή και τη Βιβλιοθήκη Αδριανού”.

Είναι προφανές πως τα έργα αυτά, τα οποία ξεκίνησαν το 1997 και θα ολοκληρωθούν το 2004, δεν θα μπορούσαν να υλοποιηθούν, εάν δεν υπήρχε η οικονομική ενίσχυση από το Β' και Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης. Τα χρήματα αυτά έγιναν το “ελιξίριο ζωής” για πολλά μνημεία που συντηρήθηκαν και στερεώθηκαν. Με το πέρας των εργασιών ο επισκέπτης θα μπορεί, ακολουθώντας τις διαδρομές που αντιστοιχούν σε αρχαίες οδούσεις και μελε-

τώντας τις ενημερωτικές πινακίδες, που θα υπάρχουν σε επιλεγμένα σημεία, να κατανοήσει την αρχική μορφή και λειτουργία των μνημείων - κάτι εξαιρετικά αδύνατον να γίνει σήμερα - καθώς και την ένταξή τους στην τοπογραφία της περιοχής, στοιχείο εξαιρετικά διαφωτιστικό. Χωρίς υπερβολή, βάσει των σχεδίων που είδαμε, σε λίγο καιρό θα κάνουμε ταξίδια στα μονοπάτια του χρόνου που θα προσφέρουν στο σώμα και στο πνεύμα μας “εκλεκτή συγκίνηση”.

Για να επιτευχθεί η μεγίστη απόλαυση και για να έχει η επίσκεψη στους αρχαιολογικούς χώρους διδακτικό και παράλληλα ελκυστικό χαρακτήρα απαιτείται η δημιουργία κατάλληλης υποδομής, έτσι, η Εταιρεία Ενοποίησης Αρχαιολογικών Χώρων Αθήνας και το Υπουργείο Πολιτισμού φροντίζουν να εξυψηφίσουν το κοινό δημιουργώντας νέα κτήρια

εισόδου, πληροφοριακά κέντρα, χώρους θέασης και καθιστικά.

Τις εργασίες πεζοδρομησης, διαμόρφωσης πλατειών και αναμόρφωσης των όψεων επιλεγμένων κτηρίων έχει αναλάβει να υλοποιήσει η ΕΑΧΑ Α.Ε. ενώ τις καθαρώς αρχαιολογικές εργασίες μέσα στους Αρχαιολογικούς Χώρους πραγματοποιούν οι αρμόδιες Εφορείες Αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟ. Η Α' Εφορεία Αρχαιοτήτων Ακροπόλεως έχει αναλάβει τη βόρεια και τη νότια κλιτύ Ακροπόλεως, τους λόφους Φιλοπάππου, Πνύκας και Νυμφών, την Αρχαία Αγορά με τον Άρειο Πάγο, τη Ρωμαϊκή Αγορά και τη Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Η Γ' Εφορεία Αρχαιοτήτων Αθηνών έχει αναλάβει τις δύο περιοχές που βρίσκονται στις παρυφές της αρχαίας πόλης, το Ολυμπίεο στην Ανατολή και τον Κεραμεικό, στον αντίποδα, στη Δύση.

Το Β' και Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης δεν προέβλεπε ανασκαφικές εργασίες. Έτσι εντός των αρχαιολογικών χώρων οι εργασίες περιορίστηκαν σε αρχαιολογικούς καθαρισμούς, απολύτως αναγκαίους και σε καθορισμό διαδρομών που αντιστοιχούν σε αρχαίες οδεύσεις. Τις διαδρομές αυτές θα ακολουθεί ο επισκέπτης, ο οποίος θα έχει τη δυνατότητα

με το ενιαίο εισιτήριο που θα αγοράσει για παράδειγμα στο Ολυμπίεο να περιδιαβάσει όλα τα μνημεία από τη μια άκρη ως την άλλη. Το ενιαίο εισιτήριο σήμερα κοστίζει 12 Ευρώ και προσφέρει τη σπάνια ευκαιρία καταδύσεων στην ιστορία για τρεις ημέρες. Οι καταδύσεις αυτές μπορούν να ξεκινήσουν από το Ολυμπίεο και να ολοκληρωθούν στον Κεραμεικό ή αντίστροφα, να αρχίσουν από τον Κεραμεικό και να τελειώσουν στο Ολυμπίεο. Πάντως, σε κάθε περίπτωση, η αίσθηση πληρότητας είναι δεδομένη. Γιατί δεν είναι μόνο τα μνημεία με την ξεχωριστή τους γοητεία, είναι και το περιβάλλον, μέσα στο οποίο είναι ενταγμένα και το περιβάλλον αυτό είναι μια όαση στο χάος της σύγχρονης πόλης. Μπορώ να διαβεβαιώσω κάθε δύσπιστο Αθηναίο πολίτη πως ο περίπατος σ' αυτό το μεγάλο αρχαιολογικό πάρκο είναι ένα δώρο που αξίζει να το προσφέρει στον εαυτό του και στα αγαπημένα του πρόσωπα.

Συνήθως επιλέγω μοναχικούς περιπάτους σε αρχαιολογικούς χώρους, για να μπορώ να απολαμβάνω όσο θέλω το ταξίδι στο χρόνο, καθώς και τις συγκινήσεις που προσφέρουν "έργα μεγάλα και θαυμαστά" αρχαίων προγόνων. Στους περιπάτους μου όμως στους έξι

Λεωφόρος Βασιλίσσης Όλγας, 1990. (Θ. Παπαϊωάννου, "Ενθύμιον Αθηνών").

Εκατόν τέσσερις κίονες από πεντελικό μάρμαρο είχε ο μεγαλοπρεπής ναός του Ολυμπίου Διός. Σήμερα σώζονται μόνον δεκαέξι.

αρχαιολογικούς χώρους που ενοποιούνται είχα πολύτιμη συντροφιά τις υπευθύνους των έργων, έξι εκλεκτές αρχαιολόγους που οδήγησαν τα βήματά μου εκεί που έπρεπε και κυρίως σε μέρη πρωτοφανέρωτα και πρωτοϊδωμένα. Διότι θα πρέπει εδώ να πούμε πως οι παρεμβάσεις στους χώρους και πιο συγκεκριμένα οι αρχαιολογικοί καθαρισμοί "αποκάλυψαν είτε νέα μνημεία είτε έφεραν στο φως μνημεία, τα οποία είχαν ανασκαφεί πριν από ογδόντα-ενενήντα χρόνια, είχαν όμως καλυφθεί από πυκνή βλάστηση και δεν τα βλέπαμε", όπως μας είπε η κα. **Λίνα Μενδώνη**, η Γενική Γραμματέας του ΥΠΠΟ, και συνέχισε λέγοντας πως "πολύ χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του αρχαιολογικού χώρου του Ολυμπείου. Εξ αιτίας των καθαρισμών που έγιναν στο πλαίσιο της Ενοποίησης αποκάλυφθηκαν όλα τα παραλίσια ιερά, τα οποία είχαν ανασκαφεί πριν από αρκετές δεκαετίες, αλλά δεν ήταν ορατά".

Από το χώρο του Ολυμπείου θα αρχίσω τον περίπατό μου παρέα με την αρχαιολόγο της Γ' Εφορείας Αρχαιοτήτων, κα. **Κάτια Μαντέλη**.

Το μονοπάτι του έρωτα

Η ονομασία "Ολυμπείο" τις τελευταίες δεκαετίες είναι ταυτισμένη με το ναό του Ολυμπίου Διός και την Πύλη του Αδριανού. Κι αυτό διότι μόνον αυτός ο χώρος είναι επισκέψιμος. Η περιοχή των παραλισίων ιερών, νοτίως του ναού, ήταν εγκαταλελειμμένη, πνιγμένη από άγρια βλάστηση και σκουπίδια. Δεν ήταν όμως πάντα έτσι, όπως δεν ήταν πάντα έτσι γενικότερα η περιοχή που σημάδεψε με τα νερά του ο Πιός ποταμός.

Οι παλιοί Αθηναίοι ακολουθούσαν ένα αισθαντικό μονοπάτι που οδηγούσε τα βήματά τους κάθε φορά που ήθελαν να κάνουν ένα ρομαντικό περίπατο από το ναό του Ολυμπίου Δία στο χώρο των παραλισίων ιερών. Το μονοπάτι αυτό το έλεγαν τρυφερά "μονοπάτι του έρωτα" και είναι αυτό το μονοπάτι που τώρα αναδεικνύεται, για να ξαναχρησιμοποιηθεί. Όταν λοιπόν οι εργασίες της Ενοποίησης τελειώσουν, οι επισκέ-

πτες θα μπορούν να περνούν άνετα από τον ένα στον άλλο χώρο.

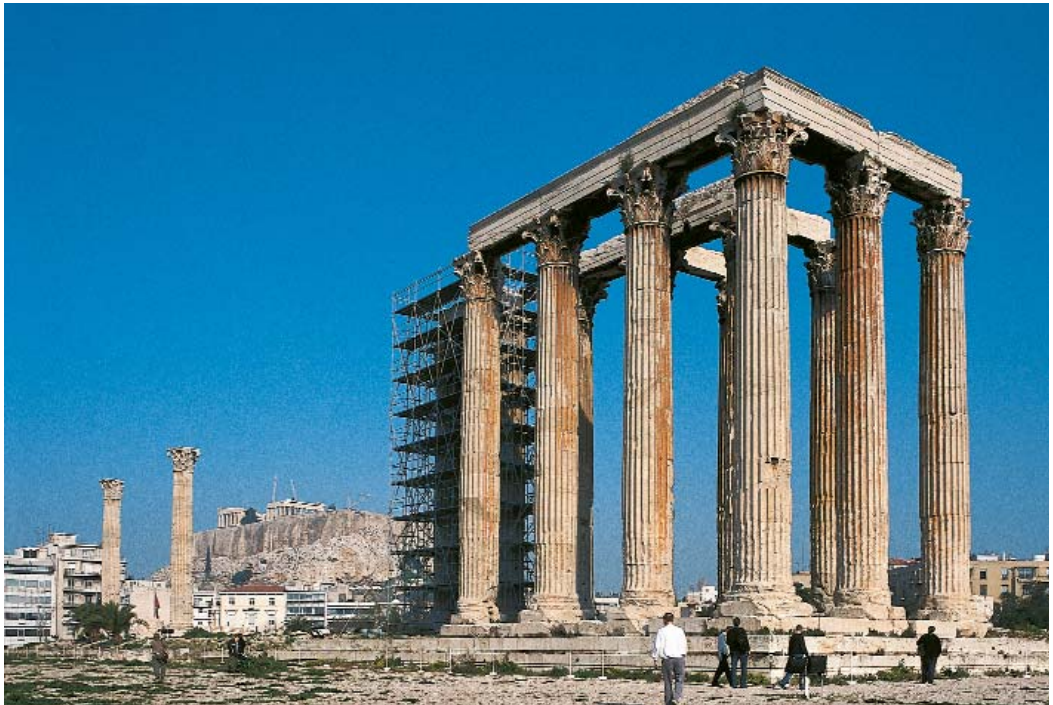
Ο ένας χώρος, αυτός του ιερού του Ολυμπίου Διός, μας είναι ήδη γνωστός, διότι όπως προείπαμε είναι επισκέψιμος. "Εδώ δεν έχουμε πολλή δουλειά να κάνουμε για την ανάδειξη μνημείων" μας είπε η αρχαιολόγος "γιατί ο χώρος είναι ήδη οργανωμένος. Ωστόσο, θα υπάρξει μια μικρή παρέμβαση, καθώς θα δημιουργηθεί μια διαδρομή πάνω στα χνάρια, εκεί δηλαδή όπου περνούν ήδη οι επισκέπτες, αλλά με νέο υλικό, προσαρμοσμένο στο χώρο και θα τοποθετηθούν νέες πινακίδες με πολλές πληροφορίες για την πληρέστερη ενημέρωση των περιηγητών. Θα πρέπει οπωσδήποτε να αναφέρουμε πως η Διεύθυνση Αναστήλωσης και η Διεύθυνση Συντήρησης έχουν αναλάβει ένα μακρόπνοο σχέδιο, την αναστήλωση και συντήρηση του ναού του **Ολυμπίου Διός** και της **Πύλης του Αδριανού** που είχαν υλοποιήσει την αναπόφευκτη φθορά που ο πανδαμάτωρ χρόνος επιφέρει".

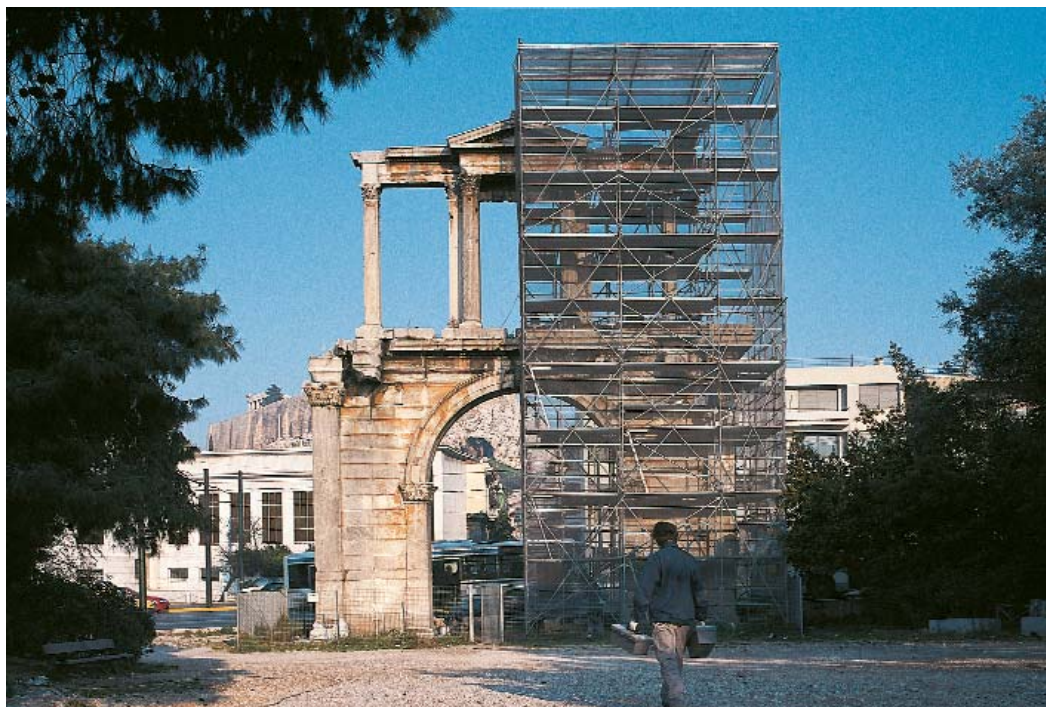
Τον πρώτο ναό στον πατέρα θεών τε ανθρω-

πων τε τον ίδρυσε, σύμφωνα με τον Πανσανία, ο Δευκαλίων, ο γενάρχης των Ελλήνων. "Το αρχαίο ιερό του Ολύμπιου Δία λένε πως το ίδρυσε ο Δευκαλίων και παρουσιάζουν για απόδειξη πως ο Δευκαλίων είχε εγκατασταθεί στην Αθήνα το ότι ο τάφος του βρίσκεται όχι πολύ μακριά από τον τωρινό ναό" (Πανσανίου, "Ελλάδος Περιήγησις", Αττικά Ι, 18, 8-9).

Στο ναό αυτό ο προσκυνητής έμπαινε από ένα πρόπυλο, από το οποίο σώζεται μόνο η βάση του. Το 515 π.Χ. ένας εγγονός του τυράννου Πεισιστράτου, μεγαλομανής και φιλόδοξος, θέλησε να αντικαταστήσει τον πανάρχαιο ναό μ' έναν άλλο, περιωσσότερο επιβλητικό που να μην έχει να ζηλέψει τίποτε από τους κολοσσιαίους ναούς της Αρτέμιδος στην Έφεσο και της Ήρας στη Σάμο. Όμως ο μνημειώδης ναός έμελλε να μην τελειώσει ποτέ. Η τυραννία καταλύθηκε και το μεγαλόπνοο έργο έμεινε στη μέση. Το 174 π.Χ. ο Αντίοχος Δ' ο Επιφανής, βασιλιάς της Συρίας, ζήτησε από το Ρωμαίο αρχιτέκτονα Κουσσούτιο να ολο-

Από το Φιλόστρατο μαθαίνουμε πως ο ίδιος ο αυτοκράτορας Αδριανός εγκαινίασε το ναό του Ολυμπίου Διός, τον οποίο χαρακτήρισε ως επίτευγμα ανάλογο προς το μακρύ χρονικό διάστημα που χρειάστηκε για να τελειώσει.

Η "πύλη του Αδριανού" διαθέτει απίστευτη αντοχή στο χρόνο, αλλά και απερίγραπτη γοητεία.

κληρώσει το ναό. Αλλά και πάλι έμεινε ημιτελής λόγω του πρόωγου θανάτου του Αντίοχου. Τελικά, το ναό τον αποπεράτωσε ο **Αδριανός** το 125-132 μ.Χ., ο εμπνευστής και της ασπίδας που στέκει ακόμα στη ΒΔ γωνία του περιβόλου του Ολυμπείου. Ένα δάσος από εκατόν τέσσερις κίονες με πολύ μεγάλη θεμελίωση, όπως μου είχε πει κάποτε ο καθηγητής Αρχαιολογίας, κ. **Χρ. Ντούμας** - σήμερα σώζονται μόνο δεκαέξι κίονες - έκανε το ναό να φαντάζει μεγαλοπρεπής, όπως ακριβώς άρμοζε στον κυβερνήτη του κόσμου, το Έπατο Δία. Εκτός από το ναό, ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Αδριανός ανέθεσε και αξιοθέατο άγαλμα στο Μέγιστο Δία. *"Από το άγαλμα αυτό είναι μικρότερα στο μέγεθος όλα τα άλλα, εκτός των κολοσσών των ροδίων και των ρωμαίων. Έχει γίνει από ελεφαντοκόκκαλο και χρυσάφι και είναι εξαιρετικής τέχνης, αν κανείς κρίνει αποβλέποντας στο μέγεθός του"* διαβάζουμε στον Πανυσανία (I, 18, 6), ο οποίος είδε το ιερό δεκαπέντε μόλις χρόνια μετά την αποπεράτωση του ναού. Τα εγκαίνια που τα είχε οργανώσει ο ίδιος ο Αδριανός έγιναν προς το

τέλος του καλοκαιριού του 131 π.Χ. Οι Αθηναίοι φαίνεται πως ξετρελάθηκαν στη θέα του μνημειώδους ναού και του χρυσελεφάντινου κολοσσού, που ήταν αντίγραφο του φειδιακού αγάλματος της Ολυμπίας, και τίμησαν τον ευεργέτη Αδριανό με το χτίσιμο του τόξου που έμεινε στην ιστορία και στη λαϊκή παράδοση ως **"η Πύλη του Αδριανού"**. Αντίστοιχα, οι εναπομείναντες κίονες του ναού έμειναν γνωστοί ως **"σύλοι του Ολυμπίου Διός"** ή πιο λαϊκά ως "Κολόνες". Σύμφωνα με τους ειδικούς η θριαμβική ασπίδα με τις απίστευτες αντοχές και τη γοητεία που της προσδίδει το πεντελικό μάρμαρο δεν είναι αρμονικά προσανατολισμένη προς τον περίβολο. Λογικά θα πρέπει να συνέπιπτε με κάποιον από τους αρχαίους δρόμους και μάλιστα κεντρικό, απ' όπου θα περνούσε η επίσημη πομπή για κάθε τιμώμενο πρόσωπο. Ο δρόμος, όπως φαίνεται, ήταν αυτός που οδηγούσε από την "παλιά" στη "νέα" πόλη, κάτι που συναντάμε και σε άλλες ελληνικές πόλεις. Του λόγου το αληθές επιβεβαιώνει η επιγραφή που είναι χαραγμένη στο επιστύλιο πάνω

από το τόξο και τους κίονες. Από την πλευρά που βλέπει προς την παλαιά πόλη γράφει: "αἰδ' εἰς' Αθήναι, Θησέως ἡ πρῶν πόλις" και από την πλευρά που βλέπει προς το Ολυμπεῖο γράφει "αἰδ' εἰς' Ἀδριανού, κουχί Θησέως πόλις", ἔτσι μπορεῖ να διακρίνει κανεῖς τους οικιστές που εἶναι: ο Θησέας τῆς παλαιάς Αθήνας, ο Ἀδριανός τῆς νεότερης.

Ἀρκετά ὁμως σταθήκαμε στο ἱερό του αγαπημένου πατέρα τῆς πολιοῦχου Αθηνάς. Εἶναι καιρός να περιγηθούμε στο χώρο νοτίως του Ολυμπεῖου, ὅπου γίνεται το μεγαλύτερο ἔργο τῆς Ἐνοποίησης. Αναφερόμαστε στο χώρο των παραλισιῶν ἱερῶν που, ὅπως προείπαμε, συνδέονταν παλαιότερα με το ναῖο του Διός με το μονοπάτι του ἔρωτα.

Πιο πετυχημένη ονομασία τῆς ἀρχαίας ἀτραπού δεν θα μπορούσε να υπάρξει, διότι στο σημεῖο αὐτό, σχεδόν ἀπέναντι ἀπὸ το λόφο του Ἀρδηττού, ο Ἰλισός, ο ὁποῖος ξεκινούσε το μακρὺ του δρόμο ἀπὸ τῆ ΒΔ πλαγιά του

Υμηττού χωριζόταν στα δύο σχηματίζοντας μια επίπεδη νησίδα. Το μέρος, λόγω του ἀφθονου πρασίνου, ἦταν ἀρκετά εἰδυλλιακό και ἀγγίξε και τὴν ψυχὴ και του πιο ἀνίκανου να νιώσει αἰσθήματα ἀγάπης. Ἀναρίθμητες ιστορίες πλέχτηκαν κάτω ἀπὸ τα σκιερὰ πλατάνια, πλᾶι στα "χαρίεντα, καθαρὰ και διαφανή" νερά του ποταμοῦ, ἀπὸ τα πολὺ ἀρχαῖα χρόνια μέχρι και τα πολὺ νεότερα, μέχρι δηλαδή να γίνουν οἱ δρόμοι Βασιλέως Κωνσταντίνου, Ἀρδηττού και Καλλιρρόης που σκέπασαν με τα καταστρώματά τους τὴν κοίτη του. Οἱ δύο χωριστὲς κοίτες ἐνώνονταν λίγο παρακάτω και το ποτάμι συνέχιζε το ταξίδι του ἀνάμεσα στους λόφους του Μουσείου (Φιλοπάππου) και τῆς Σικελίας (λόφος των παλαιῶν Σφαγείων), για να χυθεῖ στον Κηφισό. Ἀπὸ τον Θουκυδίδη (2, 15, 5) μαθαίνουμε πως στην κοίτη του Ἰλισοῦ στα ΝΑ του Ολυμπεῖου ἀνέβλυζε τα ἀφθονα νερά τῆς ἡ πηγὴ Καλλιρρόη. Ἡ πηγὴ, ὡς γνωστόν, μέχρι το

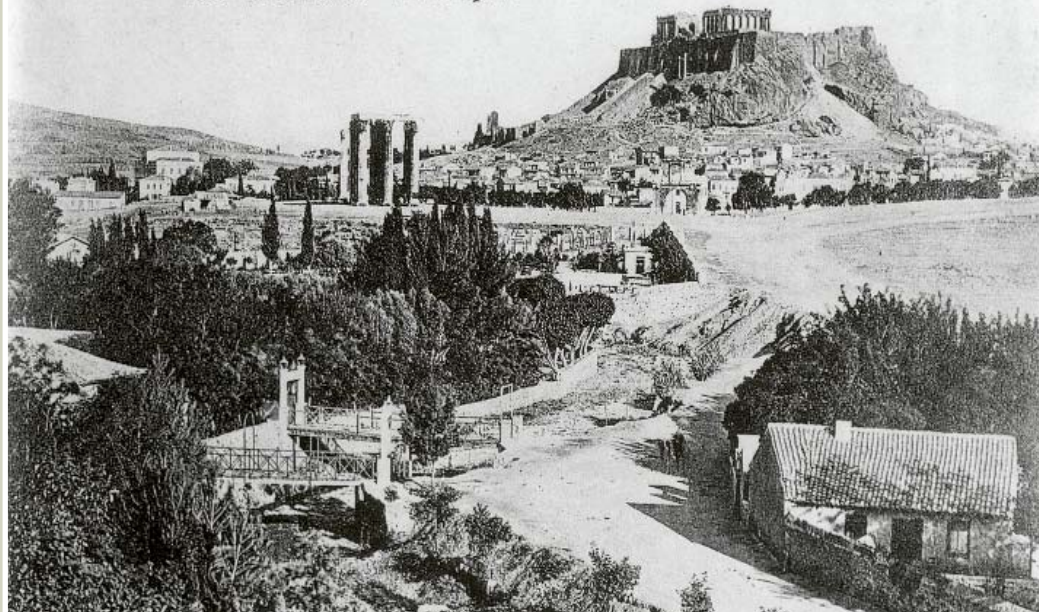
Ἡ Πύλη του Ἀδριανοῦ. Ἐνα ἀπὸ τα ... περιφερειακὰ σημεῖα τῆς παλιᾶς Αθήνας.

Μια ἡσυχὴ γωνιά για περίπατο, για ἡρεμία. Στο μικρὸ καλυβάκι που διακρίνεται πίσω, βρέθηκε παγωμένος ἕνα κρὺο πρῶνὸ του χειμῶνα του 1934, ο λεβέντης του Ζαππεῖου, ο περίφημος τύπος του παρκου, ο Μερρακλής, γέρος πια και εγκαταλειμμένος. (Θ. Παπαϊωάννου, "Ἐνθύμιον Αθηνῶν").

190. ATHÈNES — L'Acropole

Σπιτάκια και μικρές βιοτεχνίες έξω αλλά ... και μέσα από τον τοίχο του ναού του Ολυμπίου Διός προς τη μεριά του Ιλισού. Το μικρό εξοχικό μονοπάτι είχε προορισμό την εξυπηρέτηση των περαστικών, κατοίκων και πελατών, αλλά και των κυνηγών, που γυρίζοντας από την περιπλάνησή τους στις γύρω περιοχές, χαρούμενοι ή κατσούφηδες, κατέληγαν στο παλιό “Καφενείο των Κυνηγών” στις στήλες του Ολυμπίου Διός. (Θ. Παπαϊωάννου, “Ενθύμιον Αθηνών”).

1962 είχε καλή ροή. Φαίνεται πως το νερό της πηγής είχε για τους Αθηναίους ξεχωριστές ιδιότητες. Αυτό καταδεικνύουν πολλές συνήθειες και τελετουργίες, με τις οποίες είναι συνδεδεμένη η πηγή. Κοντά στην Καλλιρρόη θα πρέπει να βρισκόταν και η Εννεάκρονος των Πεισιστρατιδών, το νερό της οποίας εχρησιμοποιείτο κατά τους ιστορικούς, για το λουτρό της νύφης πριν το γάμο (Ηρόδοτος 6, 137, Θουκυδίδης 2, 15, 5).

Η περιοχή του Ιλισού ήταν ο αγαπημένος τόπος που προτιμούσαν οι Αθηναίοι για μελέτη και περιουλλογή και πιο συγκεκριμένα η θέση όπου έγινε αργότερα το Στάδιο, νοτιότερα από το δρόμο των μεσογείων που άρχιζε από την πύλη του Διοχάρους. Εκεί, σύμφωνα με τον πλατωνικό διάλογο, συναντήθηκε ο ευγενής **Φαίδρος** με το δάσκαλο **Σωκράτη**, ένα ξεστό απομεσήμερο καλοκαιριού κι άρχισαν να μιλούν περί έρωτος βρέχοντας συγχρόνως

με ευχαρίστηση τα γυμνά τους πόδια στο λιγοστό νερό του ποταμού.

ΣΩ.: Έλα να αλλάξωμεν δρόμον και να πάμε προς τον Ιλισόν. Έπειτα θα καθίσωμεν με ηουχίαν εις όποιο μέρος μας αρέσει.

ΦΑΙ.: Εις κατάλληλον στιγμήν, όπως φαίνεται, ευρέθηκα ανυπόδητος. Εσύ δα είσαι πάντοτε έτσι. Πολύ εύκολα λοιπόν μπορούμε να πηγαίνωμεν βρέχοντες τα πόδια μας εις το ολίγον νερόν του ποταμού. Δεν είναι άλλωστε και δυσάρεστον τούτο καθ' αυτήν την ώραν του έτους και της ημέρας.

ΣΩ.: Βάδιζε λοιπόν εμπρός και κοίταξε συγχρόνως που θα καθίσωμεν.

ΦΑΙ.: Βλέπεις εκείνον τον υψηλότατον πλάτανον;

ΣΩ.: Ε, λοιπόν;

ΦΑΙ.: Εκεί και σιγιά είναι και φυσά ολίγον και χλόη υπάρχει δια να καθίσωμεν ή και να εξαπλωθώμεν, αν θέλωμεν.

ΣΩ.: Μπορείς να προχωρήσεις.

ΦΑΙ.: Ειπέ μου, Σωκράτη, δεν λένουν πράγματι ότι από αυτό εδώ το μέρος κάπου ο Βορέας απήγαγε την Ωρείθυια; Ή από τον Άρειον Πάγον; Διότι λέγεται και αυτή η διάδοσις, ότι απ' εκεί κι όχι απ' εδώ ηρπάσθη.

ΣΩ.: Πράγματι το λένουν.

ΦΑΙ.: Απ' εδώ λοιπόν αλήθεια; Διότι φαίνονται γεμάτα χάριν και καθαρά και διαφανή αυτά τα νεράκια και είναι κατάλληλα δια να παίζουν κορίτσια εδώ κοντά. (Πλάτωνος, "Φαίδρος", 229 a, b, μετ. Στ. Παππά, Βιβλιοθήκη "Πατύρου").

Ο Σωκράτης βέβαια είχε αντίθετη γνώμη και την αρπαγή της Ωρείθυιας, της πανάμωμης κόρης του Κάδμου, την τοποθετούσε "δύο ή τρία στάδια παρακάτω προς το ιερόν της Άγρας", όπου υπάρχει κι ένας βωμός του Βορέως, ωστόσο μέσα από αυτόν τον τόσο χαριτωμένο κι ανεπιτήδευτο διάλογο εξαιρείται η

φυσική ομορφιά του παραλίσσιου τοπίου που, όπως φαίνεται, είχε εμπνεύσει στους αρχαίους Αθηναίους τη διάθεση να κτίσουν κοντά στα "μελίρρινα ρεϊθρα" (Νόννος, "Διονυσιακά", 47, 265) τον ποταμού ναούς στους προσφιλείς ανά εποχές θεούς τους. Αυτούς τους ναούς αποκάλυψε με το έργο της εξυγίανσης που επιχείρησε, εκτός των άλλων, η Γ' ΕΠΚΑ στο πλαίσιο των παρεμβάσεων που επιβάλλει η Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων Αθήνας. "Τα μνημεία που υπάρχουν εδώ είναι αρχαιότερα από το ναό του Ολυμπίου Διός" θα μου πει η αρχαιολόγος που με συνόδευσε στον περίπατό μου. "Ας μην ξεχνάμε πως η περιοχή, επειδή γειτόνευε με τον Ιλισό, είχε χρησιμοποιήσει στα προϊστορικά χρόνια ως πυρήνας οικισμού. Στα δυτικά του χώρου αυτού υπήρχε ο ιερός βράχος της Ολυμπίας Γης. Πρόκειται για έναν φυσικό, χθαμαλό λόφο, κοντά στον οποίο λέγεται ότι βρισκόταν και το παλάτι του Αιγέα, του πατέρα δηλαδή του Θησέα. Βεβαίως, ενρήματα

Ποιος να το πιστέψει; Κι όμως... Το πεντακάθαρο αυτό ποταμάκι με τα γραφικά γεφυράκια, τους ρομαντικούς περιπάτους και τα ψηλόκορμα δέντρα στις όχθες του είναι ο Ιλισός. Στα καθαρά νερά του οι νοικοκυρές έπλεναν τα βαριά ρούχα, συνδυάζοντας δουλειά και εκδρομή. Οι πιτσιρίκοι ακολουθούσαν για ένα τσαλαβούτημα. Κι ύστερα ξεκούραση στην σκιά και ψωμοτύρι. (Θ. Παπαϊωάννου, "Ενθύμιον Αθηνών").

δεν υπάρχουν κι επομένως δεν μπορούμε να το πούμε αυτό με σιγουριά". Η εύρεση άφθονης κεραμεικής μυκηναϊκής περιόδου συνηγορεί στην ύπαρξη μυκηναϊκής εγκατάστασης.

Αλλά αν για το παλάτι δεν είμαστε απολύτως βέβαιοι, είμαστε βέβαιοι για τον κλασικό ναό του Δελφινίου Απόλλωνα. Τα θεμέλια του ναού τα αποκάλυψε ο Ι. Τραυλός, αμέσως έξω από τη νότια πλευρά του περιβόλου που περικλείει τον κατά πολύ υστερότερο ναό του Ολυμπίου Διός. "Από το ναό αυτό που ήταν πώρινος δεν σώζεται τίποτε άλλο εκτός από την κρηπίδα του." Σύμφωνα με τον Ι. Τραυλό, ο οποίος αποκατέστησε το σχέδιο του δωρικού, αμφιδίστουλου, εν παραστάσει ναού, το οίκημα όπου οι Αθηναίοι τιμούσαν τον Απόλλωνα ως προσάτη των θαλασσινών ταξιδιών, θα πρέπει να είχε διακόσμηση από λευκό μάρμαρο. Πάνω στην κρηπίδα, κατά τα βυζαντινά χρόνια, εγκαταστάθηκαν κάποια εργαστήρια, κυρίως ελαιολιβεαία. Θα πρέπει εδώ να πούμε πως στα βυζαντινά χρόνια είχε καταργηθεί η ιερότητα του χώρου και είχε καθημερινή χρήση. Μάλιστα τόσο οι βυζαντινοί όσο και οι ρωμαίοι νωρίτερα πήραν αρκετούς λίθους από το ναό, για να κατασκευάσουν το **Βαλεριάνειο τείχος**. Ο κλασικός ναός που χρονολογείται περίπου στα 450 π.Χ. είναι το μεγαλύτερο μνημείο που σώζεται στην περιοχή".

Όμως πριν από τον κλασικό αυτό ναό, στα ΝΔ του, υπήρχε ένα αρχαϊκό δικαστήριο. Ο Ι. Τραυλός το ταύτισε με το δικαστήριο του

σανίας (I, 28, 10).

Τι σημαίνει άραγε η φράση "φόνος δικαιολογημένος"; αναρωτήθηκα. Σημαίνει το φόνο που δεν διαπράχθηκε παράνομα, αλλά και το φόνο που διαπράχθηκε εν αμύνη. Στο "επί Δελφινίω" δικαστήριο λοιπόν δικάζονταν όσοι είχαν σκοτώσει για παράδειγμα μοιχό ή συμπολεμιστή τους που τον είχαν περάσει για εχθρό ή αντίπαλό τους σε αθλητικό αγώνα ή

Ο κίνδυνος εισβολής των Γόθων και των Ερούλων ανάγκασε το Ρωμαίο αυτοκράτορα Βαλεριανό να οχυρώσει την Αθήνα με το τείχος που φέρει το όνομά του.

Δελφινίου Απόλλωνα. "Στο επί Δελφινίω δικάζονται εκείνοι που διέπραξαν φόνος δικαιολογημένο, όπως έκαμε και ο Θησεύς και αθώωθηκε, όταν είχε σκοτώσει τον Πάλλαντα που επαναστάτησε και τους γιους του Πάλλαντα" αναφέρει χαρακτηριστικά ο Παυ-

όποιος είχε διαπράξει φόνος προστατεύοντας τη δική του ζωή. Το οικοδόμημα αυτό είχε, σύμφωνα με τον Τραυλό, δωμάτια στη βόρεια πλευρά και ευρύχωρη αυλή. Στα ελληνιστικά χρόνια το δικαστήριο ανασκευάστηκε για άλλη λειτουργία όμως. Δυστυχώς δεν υπάρχουν

επιγραφές, ώστε να ταυτισθούν με απόλυτη βεβαιότητα τα μνημεία.

Στα ρωμαϊκά αυτοκρατορικά χρόνια το καλύτερα σωζόμενο μνημείο ήταν αναμφίβολα ο μικρός, περλίπτερος, δωρικός ναός του Κρόνου και της Ρέας, ο οποίος βρισκόταν εντός χτιστού περιβόλου. Τον αποκάλυψε εκ νέου και τον ταύτισε ο Ι. Τραυλός. Κι απ' αυτόν το ναό σώζεται μόνο η λίθινη κρηπίδα με μικρότερες πέτρες και κεράμους. Στα βυζαντινά χρόνια πάνω στο ναό έχτισαν οι χριστιανοί μια μικρή βασιλική, από την οποία σώζεται το εγκαινίο, επομένως έχουμε μια συνέχεια της ιερότητας του χώρου μου είτε η συνοδός μου αρχαιολόγος και τόνισε: *"Έχουμε βρει πέντε ταφές, προφανώς κάποιων επιφανών, καθώς αποτελούσε καταξίωση για το νεκρό και την οικογένειά του να θαφτεί κάποιος κοντά στο ναό ή μέσα σ' αυτόν"*.

Κοντά στο Κρόνιο, προς τα ΝΔ, είχε κτισθεί την ίδια εποχή και το **"Πανελλήνιον"** ή ακριβέστερα το **"Ρωμαϊκό Περιστύλιο"**. Επρόκειτο για ένα μεγάλο ορθογώνιο οικοδόμημα που βγαίνει έξω από τα όρια του χώρου. Δηλαδή ο χώρος καλύπτει τα 2/3 του Πανελληνίου κι έξω, στο δρόμο, βρίσκεται το υπόλοιπο 1/3, φυσικά κάτω από την άσφαλτο. Ο επισκέπτης δεν μπορεί να δει σχεδόν τίποτα, εκτός από τη γραμμή των τοίχων που έχουν αναστηλωθεί από τον Τραυλό, πριν από τέσσερις περίπου δεκαετίες. Το κτήριο αυτό είχε γίνει, για να εξυπηρετεί τους ιερείς που επισκέπτονταν το ναό του Ολυμπίου Διός κατά τη διάρκεια των πανελληνίων συγκεντρώσεων και των θρησκευτικών εορτών, τη δε ονομασία του τη χρωστά στον Πανελλήνιο Δία που συλλατρευόταν εδώ με τον Αδριανό και ίσως και με τη σύζυγο του ρωμαίου αυτοκράτορα, Σαβίνα, που έπαιρνε τη θέση της πρώτης Κυρίας, της Ήρας. Όπως πληροφορούμαστε από διάφορους συγγραφείς (Στάτιος, "Θηβαΐς", 8, 762-766, Πολύαινος "Στρατηγικά" 5, 17, 1, Ιμέριος "Λόγοι", 3, 4) στα "πλούσια" και "διαφανή" νερά του Ιλισού ετελούντο κατά το μήνα Ανθεστηριώνα, στην εορτή των Μικρών ή των εν Άγρας Μυστηρίων, οι τελετουργικοί καθαρμοί που αποτελούσαν την προετο-μασία για τα Μεγάλα Μυστήρια της Ελευσίνας.

Το "Πανελλήνιον" είναι το τελευταίο ιερό του χώρου, ωστόσο υπάρχουν και οχυρωματικά έργα στην περιοχή. Στην ανατολική πλευρά

του χώρου διακρίνονται με μεγάλη ευκολία τα λείψανα του εντυπωσιακού Βαλεριάνειου τείχους. Βάσει αρχαιολογικών στοιχείων από την ευρύτερη περιοχή της Αθήνας, η πορεία του ρωμαϊκού αυτού τείχους ταυτίζεται με εκείνη του Θεμιστόκλειου. Στο χώρο νοτίως του Ολυμπίου σώζεται μία πύλη του Βαλεριάνειου, η οποία έχει ταυτισθεί με τις **"Λιόμειες Πύλες"** του Θεμιστόκλειου.

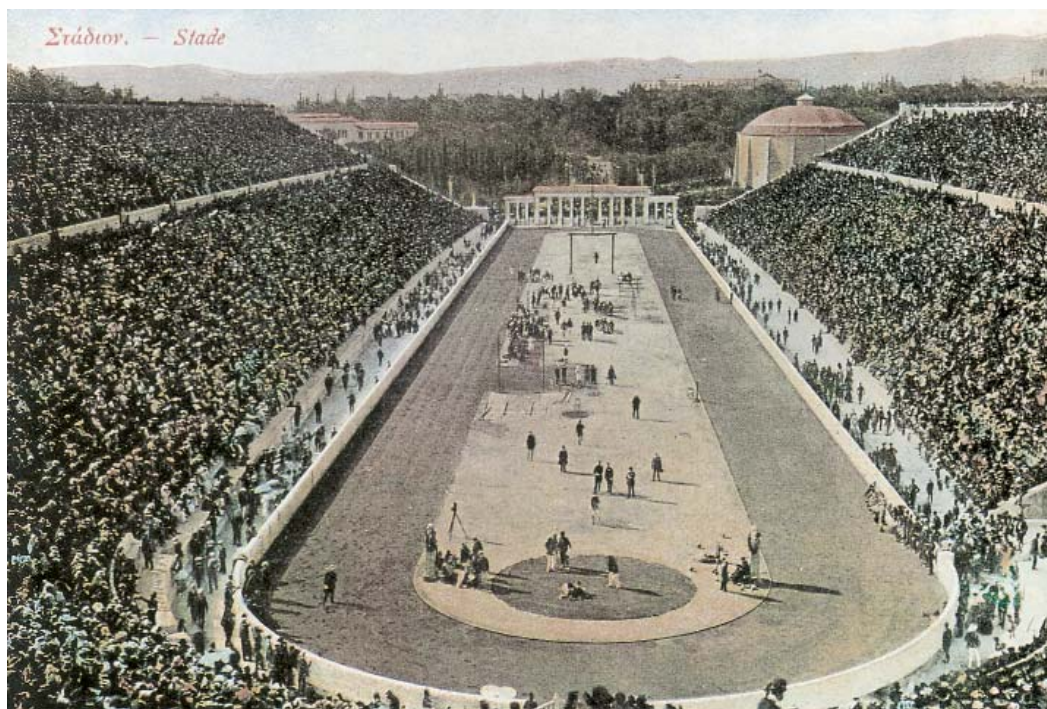
Δύο με τρεις αιώνες μετά την κατασκευή του το Βαλεριάνειο τείχος έδειχνε πολύ κατεστραμμένο, ίσως διότι είχε υποστεί αρκετές φθορές. Την εποχή του Ιουστινιανού επισκευάσθηκε και απέκτησε και κάποιους οχυρωματικούς πύργους, ορθογώνιους, από τους οποίους σώζονται τρεις. Δύο από αυτούς εντοπίζονται εκατέρωθεν της προαναφερθείσας πύλης κι ένας νοτιότερα.

"Όλα τα παραλίσια ιερά βρίσκονται εντός των τειχών;" ρώτησα την πάντα πρόθυμη να απαντήσει στις ερωτήσεις μου αρχαιολόγο. *"Όλα, εκτός από το ναό της Αγροτέρας Αρτέμιδος που είναι από την άλλη πλευρά"* μου απάντησε.

Θυμήθηκα πάλι τον πλατωνικό διάλογο και το σημείο όπου ο Σωκράτης εξηγεί στο Φαίδρο πως η αρπαγή της Ωρείθυιας από τον Θράκα βασιλιά, Βορέα, δεν έγινε στις όχθες του Ιλισού, όπως λέει η παραόδοση, αλλά *"δύο ή τρία στάδια παρακάτω εις το μέρος όπου διαβαίνομεν προς το ιερόν της Άγρας"*.

"Άγρα", κατά την αρχαιότητα, ονομαζόταν η τοποθεσία πέρα από τον Ιλισό, όπου υπήρχε ο ναός της αγροτέρας Αρτέμιδος. *"Λένε πως η Άρτεμη κνήγησε εδώ πρώτα, όταν ήρθε από τη Δήλο και γι' αυτό το άγαλμά της κρατεί τόξο"* μας αναφέρει ο Πανουσιανός (I, 19, 6), από το μάτι του οποίου δεν ξέφυγε σχεδόν τίποτα. Ως αγροτέρα, δηλαδή θεά της άγρας, του κνηγιού, η Άρτεμις ήταν απολύτως φυσικό να λατρεύεται σ' αυτή τη λοφώδη περιοχή της ανατολικής όχθης του Ιλισού που ήταν πνιγμένη στο πράσινο. Σ' αυτήν, κατά πάσαν πιθανότητα, ανήκε ο μικρός, ιωνικός, αμφιπρόστυλος ναός, ο οποίος έμοιαζε προκλητικά με το ναό της Αθηνάς Νίκης επί του βράχου της Ακροπόλεως και γι' αυτό θεωρήθηκε έργο του Καλλικράτη. Σήμερα, μια πινακίδα, επί της οδού Αρδηττού, σηματοδοτεί το μέρος όπου ήταν ακριβώς ο ναός.

Ο ναός της Αρτέμιδας πολύ, πολύ αργότερα,

Το Παναθηναϊκό Στάδιο στις δόξες του. Διακρίνονται τα γύψινα προπύλαια και πίσω τους το “ πανόραμα”. (Θ. Παπαϊωάννου, “Ενθύμιον Αθηνών”).

στους μεσαιωνικούς χρόνους, έγινε μια μεγάλη εκκλησία, χωρίς πολλές, πολλές μετατροπές. Καταστράφηκε όμως τον 17ο αι. και στη θέση της έγινε άλλη, μικρότερη, η Παναγία στην Πέτρα. Ο ναός αντίκριζε την πηγή Καλλιρρόη και βρισκόταν περίπου εβδομήντα μέτρα ανατολικά της σημερινής εκκλησίας της Αγ. Φωτεινής, στην αριστερή όχθη του Ιλισού. Το 1778 ο βοεβόδας Χατζή Αλή Χασεκίς έδωσε εντολή να κατεδαφισθεί το εκκλησιάκι, προκειμένου το οικοδομικό υλικό του να χρησιμοποιηθεί στην ανέγερση του τουρκικού τείχους που θα προστάτευε την Αθήνα από τις επιθέσεις των Τουρκαλβανών. Μαζί με το εκκλησιάκι καταστράφηκε και το ρωμαϊκό μαρμάρινο τρίτοξο γεφύρι του ποταμού, από το οποίο πέρασε και ο περιηγητής Πausanias. Στην αριστερή όχθη του Ιλισού, 500μ. ΒΑ του Σταδίου, αποκαλύφθηκε τα χρόνια 1952-1954 κι ένα από τα σημαντικότερα ιερά του Ηρακλή "Παγκράτη" ή "Παγκρατή". Στο ιερό αυτό οι Αθηναίοι τιμούσαν τον ημίθεο με την κραταιά δύναμη που μπορούσε να απομακρύνει κάθε κακό. Στον "αλεξίκακο" Ηρακλή

ήταν λοιπόν αφιερωμένο το υπαίθριο τέμενος που γνώρισε την ανώτερη ακμή του από τον 4ο-3ο αι. π.Χ. Είναι προφανές πως από τον "Παγκράτη" Ηρακλή πήρε το όνομά της η γειτονική συνοικία Παγκράτιον ή Παγκράτι. Από ένα χρονικό σημείο και μετά αμβλύνεται η ιερότητα του χώρου. Αυτό το αντιλαμβανόμεστε εύκολα, αν προσέξουμε τα ερείπια μιας υστερορωμαϊκής έπαυλης επί του βράχου της Ολυμπίας Γης, στη ΝΔ γωνία του περιβόλου του Ολυμπείου. Πρόκειται βέβαια για το μοναδικό οικιστικό στοιχείο στο χώρο. Όμως κάπου εκεί κοντά θα πρέπει να ήγμισε κάποιος οικισμός, αφού εντοπίστηκαν εντός κι εκτός του Βαλεριάνειου τείχους ταφές, όχι βέβαια πλούσιες, υστερορωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής εποχής. Κατά τη βυζαντινή περίοδο η ιερότητα του χώρου χάνεται οριστικά. Στην περιοχή ξεκινά τη ζωή της η βυζαντινή συνοικία με πολλές οικίες και εργαστήρια, κυρίως βυρσοδεφεία. Η κατεργασία των δερμάτων απαιτεί πολύ και καθαρό νερό και ο Ιλισός το πρόσφερε άφθονο, τουλάχιστον ορισμένους μήνες του

χρόνου. Αν και νόμοι ιεροί απαγόρευαν στους βυρσοδέψες να εγκαθίστανται κοντά στον ποταμό, για να μην μολύνεται με τη δυσσομία και την ακαθαρσία των δερμάτων ο ιερός αυτός τόπος, η παρουσία των βυρσοδεψείων δείχνει για μια ακόμη φορά πως στην Ελλάδα, ανέκαθεν, οι νόμοι γίνονται για να καταπατούνται.

Το καλύτερα σωζόμενο εργαστήριο, βυζαντινής περιόδου, αναμφίβολα είναι το βυρσοδεψείο. Προχωρώ με την αρχαιολόγο προς το μέρος όπου ήταν εγκατεστημένο το εργαστήριο και θαυμάζω τις δεξαμενές νερού, πιθανότατα για την επεξεργασία των δερμάτων, καθώς και τα μεγάλα πήλινα πιθάκια, μέσα στα οποία οι βυρσοδέψες τοποθετούσαν τα δέρματα και ίσως κάποιο διάλυμα ασβέστη, για να μαλακώσουν.

"Εκτός από το βυρσοδεψείο, υπήρχαν άλλα εργαστήρια;" ρώτησα την ειδικό. *"Βεβαίως, μου απάντησε, έχουμε ένα ελαιοτριβείο κι έναν κεραμεικό κλίβανο. Όλα αυτά θα τα βλέπει ο επισκέπτης, αφού πρώτα τα συντηρή-*

*σουμε και τα υποστυλώσουμε, καθώς ορισμένα σημεία κινδυνεύουν με κατάρρευση. Κά-
νουμε μικρές επεμβάσεις στο χώρο, όχι πολύ εντυπωσιακές, ωστόσο αξιοσημάντες, για να
αντέξουν τα μνημεία στο χρόνο και στις
καιρικές συνθήκες. Στο σημείο αυτό θα πρέπει
να πούμε πως εκτός από τις διαδρομές και την
ανάδειξη των μνημείων φροντίζουμε να
ολοκληρώσουμε ως υποδομή των διαδρόμων
ένα δίκτυο απορροής των όμβριων υδάτων, τα
οποία κάνουν μεγάλο κακό στα μνημεία. Αυτό
θεωρούμε ότι είναι ένα πολύ σπουδαίο έργο,
καθώς θα διατηρήσει για πολλά, πολλά χρόνια
τα μνημεία σε καλή κατάσταση".*

Η ώρα να αποχωρήσω πλησίαζε. Μια πράγματι δύσκολη ώρα, καθώς γνώριζα πως βγαίνοντας έξω από αυτό το χώρο θα ξαναγύριζα στη σκληρή πραγματικότητα της πόλης. Πιστεύω πως οι αρχαιολογικοί χώροι είναι μαγικοί, αλλά αυτός εδώ είναι και κάτι ακόμα, είναι ερωτικός. Σ' αυτό σαφώς συμβάλλει η φύση, το νερό που δεν το βλέπεις, αλλά το νιώθεις να τρέχει - στο αρχικό σχέδιο της

Στη θέση όπου σήμερα βρίσκεται το Παναθηναϊκό Στάδιο, στην αρχαιότητα και ως τον 4ο αι. π.Χ. υπήρχε ένα φυσικό βαθούλωμα ανάμεσα σε δύο χθαμαλούς λόφους, δίπλα ακριβώς στις όχθες του Ιλισού.

Ενοποίησης ήταν να γίνει ένα τεχνητό έργο, ώστε να αποκτήσει περισσότερο νερό ο Πισός, να δημιουργηθεί και πάλι μια νησίδα και να φτιαχτούν γεφυράκια - και το πράσινο που το βλέπεις πλούσιο κι ολόδροσο.

Είναι προφανές πως ο χώρος των παραλαιοίων ιερών θα γοητεύσει τους επισκέπτες, οι οποίοι θα μπορούν να αρχίζουν τον περίπατό τους από το **Στάδιο**. Τον τόπο όπου φτιάχτηκε το **Καλλιμάραρο** τον χάρισε στην πόλη ο Δεινίας και ο Λυκούργος το 330 π.Χ. τον διευθέτησε κατάλληλα για τους αγώνες των Παναθηναίων. Πολύ αργότερα, το 140-144 μ.Χ., ο Ηρώδης ο Αττικός ανέλαβε την αναμαρμάρωσή του και τον κατέστησε "θαύμα για εκείνους που το βλέπουν" (Παυσανίας, I, 19, 6). Η νεότερη αναμαρμάρωση έγινε με χρήματα του μεγάλου αλεξανδρινού ευεργέτη, Γ. Αβέρωφ, δεκαπέντε χρόνια μετά την ανασκαφή του 1870, προκειμένου να γίνουν εκεί οι αγώνες της πρώτης Ολυμπιάδας του 1896. Από το Στάδιο ο επισκέπτης θα μπορεί να επιλέξει τη διαδρομή που επιθυμεί να ακολουθήσει και με ενημερωτικές πινακίδες και φυλλάδια θα μπορεί να "διαβάσει" τα μνημεία και να αισθανθεί καλύτερα το χώρο. Είμαι σίγουρη όμως πως το μονοπάτι που θα μονοπωλήσει αναμφίβολα τις προτιμήσεις θα είναι οπωσδήποτε το "μονοπάτι του έρωτα".

Οι δυτικοί λόφοι

Η γοητεία που ασκούσε τούτος ο τόπος σε όλους τους ξένους είτε ήταν στυγνοί κατακτητές είτε ρομαντικοί περιηγητές αναμφίβολα οφειλόταν στο ανάγλυφο του εδάφους. Το λεπτόγεω και κατάρρευτο, δηλαδή πετρώδες και με πολλά υπόγεια νερά αττικό λεκανοπέδιο στολίζεται με χθαμαλούς λόφους που "υψώνονται με τέλεια αρμονία και χαμηλώνουν με εξαιρετική χάρη, δεν έχουν καμιά υπερουσία, δε σε τρομάζουν, είναι μόνο ασύγκριτα πλούσιοι κι αριστοκρατικοί", όπως έγραψε με πάθος ο Γουίλιαμ Θάκερυ, ο οποίος επισκέφθηκε την Αθήνα τη δεκαετία του 1840.

Σήμερα, βέβαια, η όψη πολλών από τους λόφους που ενέπνευσαν τον άγγλο μυθιστοριογράφο, αλλά και πολλούς ευρωπαίους gentlemen που πέρασαν κι απ' αυτόν τον τόπο κατά τις περιηγήσεις τους στην Ανατολή, έχει

αλλοιωθεί. Ορισμένοι λόφοι έχουν "φαγωθεί" από τους λατόμους, άλλοι έχουν χαθεί κάτω από τόνους μπετόν και κάποιοι άλλοι έχουν σκεπασθεί με βλάστηση. Από τη μανία για ανεύρεση πέτρας που είχε συνεπάρει τους Αθηναίους τις πρώτες δεκαετίες μετά την ανακήρυξη της Αθήνας ως πρωτεύουσας του νεοελληνικού κράτους δεν διέφυγαν ούτε κι αυτοί οι λόφοι που διέθεταν κάποιο μνημείο πολιτιστικής κληρονομιάς. Ούτε δηλαδή οι δυτικοί λόφοι των Αθηνών, ο **λόφος του Μουσείου ή Φιλοπάππου, της Πνύκας και των Νυμφών** που σηματοδοτούνται από τα ομώνυμα μνημεία: το ταφικό μνημείο του ευεργέτη Γάιου Ιουλίου Αντιόχου Φιλοπάππου, την Πνύκα που συνδέεται με τη δημοκρατία και το ιερό των Νυμφών, από το οποίο σώζεται έξαρχα με επιγραφή μπροστά από το Αστεροσκοπείο. Η λατόμιση ξεκίνησε τον Αύγουστο του 1835 από τα σπήλαια της ΒΔ πλευράς του λόφου των Νυμφών, όπου, σημειωτέον, υπάρχει και το εντυπωσιακό λαξευτό ιερό του Διός, το οποίο δηλώνεται με δύο ενεπίγραφους όρους χαραγμένους στο βράχινο όγκο.

Οι λόφοι αυτοί με τη μακροαίωνα ιστορία και την αδιάλειπτη έως σήμερα χρήση ήταν αδύνατο να μην ενταχθούν στο πρόγραμμα ανάδειξης που υλοποιεί η Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων Αθήνας. Η κα. Άλκηστις Χωρέμη, μας ανέφερε πως η "*συνολική ανάδειξη των λόφων Φιλοπάππου, Πνύκας και Νυμφών περιλαμβάνει έκταση 700 στρεμμάτων*". Την επιστημονική ευθύνη του έργου της ανάδειξης έχουν οι αρχαιολόγοι κα. **Όγλα Βογιατζόγλου** και η κα. **Καλλιόπη Λαζαρίδου** που συνεπικουρούνται από ένα εκλεκτό επιτελείο επιστημόνων, τεχνικών, ανθρωπών που μοχθούν πολύ, προκειμένου όλος αυτός ο χώρος να παραδοθεί στο κοινό "αναγνώσιμος", κυρίως όμως ελκυστικός.

"*Η νότια πλευρά των λόφων έχει ακόμα τα κατάλοιπα των λατομείων, τα οποία ανοίχθηκαν ανενδοίαστα την περίοδο 1830-36, προκειμένου να προμηθεύσουν με πέτρα τους εργολάβους που είχαν αναλάβει να διεκπεραιώσουν με σύντομες διαδικασίες την ανοικοδόμηση της πόλης που ως πρωτεύουσα έγινε πόλος έλξης φερέλπιδων επήλυδων. Αρχιτέκτονες, πολεοδόμοι και γεωλόγοι που έβλεπαν να εξαφανίζεται το τοπίο της Αττικής διαμαρ-*

τύρονταν, αλλά ποιος τους άκουγε. Ο Δημήτριος Καμπούρογλου, μάλιστα, σε κείμενά του θρηνούσε τους λόφους. Οι φαγωμένες αυτές πλευρές των λόφων, που σήμερα έχουν άλλη μορφή, έχουν δοθεί κατά καιρούς σε διάφορες χρήσεις. Σήμερα, στο ένα λατομείο, το νοτιοδυτικό, διαμορφώνεται εκθεσιακός χώρος για μια μπιενάλε, μια υπαίθρια έκθεση γλυπτικής ενώ στο άλλο, το νοτιοανατολικό, έχει προταθεί από την Α' Εφορεία Προϊστο-ρικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και από μελετητές να μεταφερθεί το θέατρο της Δώρας Στράτου" μας είτε η κα. Βογιατζόγλου, όταν βρεθήκαμε να συνομιλούμε μια όμορφη, φθινοπωρινή μέρα στον περιποιημένο αύλειο χώρο των προσωρινά εγκατεστημένων γραφείων του εργοταξίου, πίσω ακριβώς από το γραφικό εκκλησάκι του Αγ. Δημητρίου Λουμπαρδιάρη. Με το ναό αυτό που βρίσκεται μεταξύ των λόφων της Πνύκας και του Φιλοπάλλπου συνδέεται η εξής ενδιαφέρουσα παράδοση, η οποία, σημειωτέον, ξεκίνησε τα χρόνια της Τουρκοκρατίας και τη μνημονεύει ο Δημ. Καμπούρογλου στο έργο του "Ιστορία των

Αθηνών". "Ισούφ αγάς τις, φρούραρχος, άσπονδος εχθρός των Ελλήνων, ηθέλησε ποτε να κατεδαφίση μικράν εκκλησίαν, Άγιον Δημήτριον, παρά τους πρόποδας του Μουσείου. Ετοποθέτησε δε δύο ή τρία πυροβόλα, εις α θα έθετε πυρ την ελιούσαν, ότε ήτο παραμονή εορτής τινος των Τούρκων, αλλά κεραυνός πεσών την νύκτα εις την πυριτιδαποθήκην εξηφάνισε και αυτόν και τα τηλεβόλα του και την οικογένειά του. Έκτοτε δε ο Άγιος Δημήτριος δια το θαύμα του επωνομάσθη υπό των Ελλήνων Λουμπαρδιάρης (Bombardier)". Οι δυτικοί λόφοι των Αθηνών έγιναν, σύμφωνα με τη μυθολογία, το θέατρο της μάχης των θρυλικών Αμαζόνων εναντίον του Θησέα. Ο ανδρειωμένος και πάγκαλος στην όψη γιος του Αιγέα, του βασιλιά της Αθήνας, ενέπνευσε πάθος μεγάλο στην αμαζόνα Αντιόπη, όταν, νέος ακόμα, πήρε μέρος στην εκστρατεία του Ηρακλή στην πατρίδα των Αμαζόνων, στον Πόντο. Ο έρωτας οδήγησε τη νεαρή γυναίκα να προδώσει την πατρίδα της και να την παραδώσει στους επίδοξους κατακτητές. Κατόπιν τούτου ο Θησέας πήρε μαζί

Στην Αθήνα, τα "Κούλουμα", γιορτάζονται πάνω στους λόφους. Χρώμα και διάθεση αποκριτική επί του λόφου των Νυμφών.

Λείψανα από το Διατείχισμα που υψώθηκε στη ράχη ανάμεσα στο λόφο των Νυμφών και του Μουσείου (Φιλοπάππου), προκειμένου να αποφευχθεί ο κίνδυνος εισβολής του Φιλίππου στην Αττική. Το τείχος κράτησε μέχρι το 86 π.Χ.

του στην Ελλάδα την Αντιόπη, από την οποία απέκτησε κι ένα γιο, τον Ιππόλυτο. Οι Αμαζόνες εξεστράτευσαν στην Αττική, για να εκδικηθούν τον άνδρα που τις ντρόπιασε κι απήγαγε την Αντιόπη, στη μάχη όμως που δόθηκε στην περιοχή των λόφων νικήθηκαν και είχαν πολλές απώλειες. Ακόμα και η Αντιόπη έπεσε ηρωικώς πολεμώντας δίπλα στο σύζυγό της.

Σύμφωνα με τα ιστορικά στοιχεία η κατοίκηση των λόφων άρχισε τον 6ο αι. π.Χ., όταν αυξήθηκε η δύναμη της πόλης επί τυράννου Πεισιστράτου. Περιελήφθησαν δε εντός των Θεμιστόκλειων τειχών στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., και επεκτάθηκαν σ' αυτούς τρεις σημαντικοί και πλούσιοι αθηναϊκοί δήμοι, της Μελίτης, της Κοίλης και του Κολλυτού. Οι τρεις αυτοί δήμοι επικοινωνούσαν με τον Πειραιά μέσω της οδού Κοίλης, έναν αρχαιότατο δρόμο, πολύ παλαιότερο και από τα τείχη. Η γνωστή από τον Ηρόδοτο "δια Κοίλης καλεομένη οδός" περνούσε από το διάσελο που σχηματίζεται μεταξύ του λόφου

του Φιλοπάππου (Μουσείου αρχικά) κι αυτού της Πνύκας κι όσο υπήρχαν το Θεμιστόκλειο τείχος και τα Μακρά τείχη ήταν προστατευμένα.

Ας δούμε όμως με τη βοήθεια της φαντασίας και με οδηγό τα αρχαιολογικά ευρήματα την πορεία του Θεμιστόκλειου τείχους στην περιοχή των λόφων. Το ένα σκέλος, το νότιο, περνούσε από τη ΒΑ πλευρά του Μουσείου ανέβαινε εκεί όπου είναι το μνημείο του Φιλοπάππου, κατέβαινε όλη τη νότια πλευρά κι άρχιζε να κλίνει από το ύψος όπου είναι τώρα το θέατρο της Δώρας Στράτου, για να συναντήσει τα Μακρά Τείχη. Το άλλο, το βόρειο, έπιανε όλη την πλευρά του λόφου των Νυμφών, πίσω από το Αστεροσκοπείο, συναντούσε πάλι ένα κομμάτι των Μακρών Τειχών και συνέχιζε προς τον Πειραιά.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η αρχαιολόγος "από τη στιγμή που οι λόφοι μπήκαν μέσα στο τείχος, όπως ήταν φυσικό κι αναμενόμενο, η περιοχή γνώρισε μια πολύ μεγάλη ανάπτυξη. Δεν έχουμε μαρτυρίες για το τι

γινόνταν προηγουμένως, αλλά είναι βέβαιο πως την ακμή τους οι δήμοι την έζησαν γύρω στον 5ο αι. π.Χ., ίσως και λίγο νωρίτερα. Οι πληροφορίες που παίρνουμε "ψαύοντας" τους λόφους είναι ότι σ' αυτούς εδραιώνονται βασικά δύο δήμοι, της Κοίλης και της Μελίτης κι ένα μέρος του Κολλυτού. Για το δήμο της Μελίτης υπάρχει αρκετά μεγάλη τεκμηρίωση, διότι είναι ένας δήμος που ξεκινά από την Αγορά, συγκεκριμένα από το λόφο του Αγοραίου Κολωνού κι επειδή γειτνιάζει με την Ακρόπολη περιλαμβάνει στην έκτασή του την Πνύκα κι έχει εξαιρετική θέα προς τον Πειραιά, όταν ο καιρός είναι καλός. Είναι προφανές πως είναι ένας δήμος που τον προτιμούν τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα".

Φαντάζομαι ακριβιά οικόπεδα που αγοράζονται από εύπορους Αθηναίους, οι οποίοι κατόπιν αναθέτουν σε γνωστούς αρχιτέκτονες την εκπόνηση του σχεδίου για την πολυτελή έπαυλη που έχουν κατά νου. Φαντάζομαι ένα δήμο όπου θα συνυπήρχε το καλό γούστο ανθρώπων ευαίσθητων και καλλιεργημένων, ανθρώπων από καλή γενιά όπως λέμε, με την κακογουστία ανθρώπων νεόπλουτων και

αλαζόνων.

"Ο δήμος της Μελίτης, συνεχίζει η κ. Βογιατζόγλου συνορεύει στα νότια με το δήμο της Κοίλης. Σε ορισμένα σημεία η οδός Κοίλης γίνεται το όριο ανάμεσα στους δύο δήμους. Μολονότι δεν υπάρχουν αναφορές ιδιαίτερες στους αρχαίους συγγραφείς για τους δύο δήμους που καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος της έκτασης των τριών λόφων, η αντίληψη που σχηματίζει ο εμβριθής ερευνητής που μελετά πόντο, πόντο την περιοχή είναι πως η πυκνότητα των δύο δήμων είναι ασύλληπτη. Νιώθει περπατώντας στους λόφους ότι δεν υπάρχει κανένα κομμάτι αδόμητο. Το πλήθος των κατασκευών που είναι λαξευμένες στους βράχους άφησαν ανεξίτηλα ίχνη κατοικιών, εργαστηρίων, ιερών, δημοσίων κτηρίων, οδών, υδρευτικών συστημάτων κ. ά."

Κλείνω τα μάτια και αφουγκράζομαι φωνές .... Έρχονται από τα σπίτια και είναι φωνές εφηβικές, αλλά και φωνές των γυναικών που υφαίνουν στους αργαλειούς τους, έρχονται από τα καταστήματα και είναι οι φωνές αυτών που συναλλάσσονται, έρχονται από τα εργαστήρια και είναι οι φωνές των τεχνιτών που

Τα Κιμώνεια μνήματα όπου κατά την παράδοση ετάφη ο Κίμωνας μαζί με τα άλογά του

Πακιστανοί που παίζουν κρίκετ στη λαξευμένη στο βράχο αρχαία οδό Κοίλης.

δίνουν παραγγέλματα στους δούλους, έρχονται από τα Γυμνάσια, έρχονται από τα δρομάκια. Είναι τα παιδιά που παίζουν. Αφουγκράζομαι και ψιθύρους. Προσευχές που ψιθυρίζονται στους ναούς, συμφωνίες μυστικές που κλείνονται στις δημόσιες υπηρεσίες, ερωτικά σιγοψιθυρίσματα που προκαλούν ηδονικά ... Αφουγκράζομαι και θορύβους. Είναι οι άμαξες που τρέχουν πάνω, κάτω στους δρόμους, είναι τα άλογα που χλιμντρίζουν βαριανασαίνοντας, όταν αναγκάζονται να ανέβουν ανηφοριές κουβαλώντας βαρύ φορτίο στην πλάτη τους ή σέρνοντας τις άμαξες.

"Έχει ο καιρός γυρίσματα" λέει η λαϊκή ρήση που φαίνεται πως είναι τόσο παλιά όσο κι ο άνθρωπος. Ο φόβος της επέλασης των Μακεδόνων στην Αθήνα και η ανάγκη καλύτερης προστασίας της Αθήνας οδηγεί, εκεί γύρω στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., στη σκέψη της μικρότερης τείχισης, αφού η συντήρηση της Θεμιστόκλειας ήταν πλέον ανέφικτη. Γίνεται λοιπόν το Διατείχισμα, το οποίο ξεκινά από την κορυφή του λόφου του Μουσείου, όπου ενώνεται με το Θεμιστόκλειο τείχος, διχάζει στη συνέχεια το λόφο του Μουσείου, διχάζει

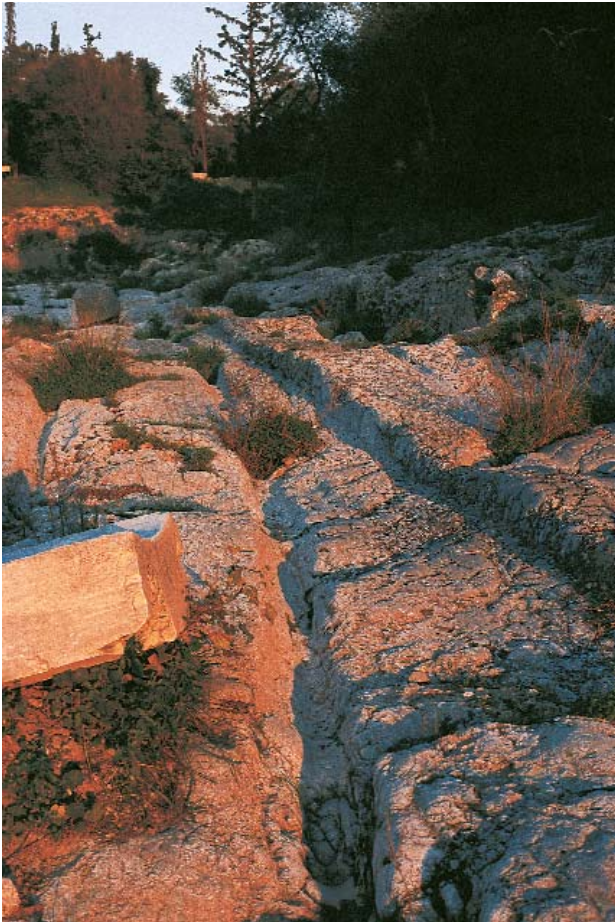
και το λόφο της Πνύκας, περνάει πίσω από το μνημείο της Πνύκας και θα' λεγε κανείς ότι διχάζει και το λόφο των Νυμφών και συνδέεται πάλι με το Θεμιστόκλειο στο ύψος των Δημίων Πυλών. Αφήνει έξω το Δήμο της Κοίλης και το πιο μεγάλο μέρος του Δήμου της Μελίτης.

Η κίνηση αυτή οδήγησε τους δήμους σε παρακαμή. Μάλιστα, οι πηγές αναφέρουν πως ο δήμος της Μελίτης έγινε ένας κακόφημος δήμος, διότι καθώς ήταν κοντά στην Αγορά, αλλά έξω από τα τείχη, εύλκυε πλέον τύπους περιθωριακούς, πόρνες και ανθρώπους που έσπερναν το φόβο στους ευυπόληπτους αστούς οικογενειάρχες. Για τον ξεπεσμένο δήμο της Μελίτης μιλά ο Αισχίνης στο λόγο του "Κατά Τιμάρχου". Είναι ο μόνος από τους αρχαίους συγγραφείς που αναφέρονται σ' αυτόν τον πάλαι ποτέ περίφημο δήμο, και μάλιστα κάνει λόγο για το "ανχηρό τοπίο" του λόφου που είναι γεμάτος με λάκκους και με λαξεύσεις.

"Η εικόνα που παίρνει ο σημερινός περιηγητής των λόφων είναι μια εικόνα που δεν μπορεί να του ολοκληρώσει τη γεωμορφολογία και την

πολεοδομική σύσταση της αρχαιότητας" επισημαίνει η κα. Βογιατζόγλου. "Η αλόγιστη φύτευση, η λατόμευση και η προσπάθεια κατασκευής του θεάτρου Μπαστιά, το 1938-39, το οποίο όμως έμεινε ημιτελές, αλλοίωσαν σημαντικά το αρχαιολογικό τοπίο και κάποιον να ξεχάστηκε πως οι λόφοι είναι κηρυγμένοι αρχαιολογικοί χώροι".

Τα έργα της Ενοποίησης Αρχαιολογικών Χώρων Αθήνας θα αποκαταστήσουν, κατά το δυνατόν, τα πράγματα. Σε ό,τι αφορά στους λόφους η κα. Κ. Λαζαρίδη και η κα. Ολ. Βογιατζόγλου εργάζονται με ζέση που αφυπνίζει και το υπόλοιπο προσωπικό έχοντας ως στόχο

την οργάνωση των τριών λόφων "σ' έναν επισκέψιμο χώρο με διπλή ιδιότητα ως αρχαιολογικό πάρκο και ως χώρο πρασίνου και αναψυχής με ανάδειξη των μνημείων, των ιερών, των οχυρώσεων, του οδικού δικτύου, των υδρευτικών συστημάτων και ιδίως τη σύνδεση των μνημείων με το αρχαίο, αλλά και με το νεότερο οδικό δίκτυο" κατά τα λεγόμενα της κα. Χωρέμη.

Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη διαμόρφωση τριών κυρίως διαδρομών που θα μπορεί να ακολουθήσει ο επισκέπτης. Αναμφίβολα, σημαντικότερη είναι η διαδρομή Α. Είναι χωμάτινη και ακολουθεί σε παράλληλη

πορεία τη λαξευμένη στο βράχο **οδό Κοίλης**. "Η οδός Κοίλης, μας εξηγεί η κα. Βογιατζόγλου, δεν ήταν μια οδός επαρχιακή, αλλά μια οδός εν μέρει αστική, με υπερτοπική σημασία, καθώς διασχίζει όλο τον αρχαίο ελαιώνα και περνώντας μέσα από άλλους αγροτικούς δήμους οδηγεί στον Πειραιά". Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον πως σε ορισμένα σημεία, τα οποία έχουν εντοπισθεί, ακουμπούν πάνω στην οδό λαξευμένα κτίσματα, εμπορικά καταστήματα, κτίσματα της αγοράς, συγκεκριμένα μιας μεγάλης αγοράς, η οποία, όπως φαίνεται, συγκέντρωνε το ενδιαφέρον και το τοπικό, των δύο δήμων δηλαδή, αλλά και το υπερτοπικό. Το ενδιαφέρον μάλιστα εξελισσόταν σε λαϊκό προσκύνημα, όταν έρχονταν τα προϊόντα από τον Πειραιά. Αξιοσημάντο είναι το γεγονός ότι όταν έγινε το Διατείχισμα και οι δύο δήμοι έχασαν σε δημοτικότητα, αυτό είχε τον αντίκτυπό του και στην οδό που μειώθηκε σε πλάτος. Επιπλέον, εκατέρωθεν της οδού άρχισαν οι ενταφιασμοί, όπως το είχαν συνήθεια τότε οι Αθηναίοι.

Η οδός Κοίλης ελκύει την προσοχή

Η οδός Κοίλης είναι εντυπωσιακή και από πλευράς τεχνολογίας. Αυτό, αναμφισβήτητα, φανερώνουν οι χαραγμένες αμαξοτροχιές, οι αντιολισθητικές χαραξίσεις και οι διασταυρώσεις με άλλους δρόμους.

των ερευνητών και για έναν ακόμη λόγο, διότι είναι εντυπωσιακή και από πλευράς τεχνολογίας. "Είναι ένας δρόμος λαξευμένος πάνω στο βράχο" επισημαίνει η κα. Βογιατζόγλου "με χαραγμένες αμαξοτροχιές, με τις διασταυρώσεις που γίνονταν στις άμαξες που δημιουργούσαν ψαλίδια, όπως στις σημερινές σιδηροτροχιές, υπήρχαν χαραξίες αντιολισθητικές και διασταυρώσεις με άλλους δρόμους, καθώς είχε δημιουργηθεί, όσο κι αν φαίνεται απίθανο, ένα πυκνότατο οδικό δίκτυο πάνω στους λόφους. Επίσης, θα πρέπει να σημειώσουμε πως ήταν ένας δρόμος διπλής κατεύθυνσης και πάρα πολύ φαρδύς (το μεγαλύτερο πλάτος που έχει βρεθεί είναι οκτώμισι μέτρα). Δρόμοι μεγάλοι, κεντρικοί, δρομίσκοι και μονοπάτια, όλοι μπήκαν στην υπηρεσία του αθηναίου πολίτη που θα έπρεπε άμεσα να κινείται, να συναλλάσσεται και το κυριότερο, να "τρέχει" στην Πνύκα κάθε φορά που έπρεπε να παρθούν σπουδαίες αποφάσεις".

Οποιαδήποτε μπορεί να βοηθήσει το σημερινό Αθηναίο πολίτη, αλλά και κάθε πολίτη του

Βήσης. Ως αντάλλαγμα στις ευεργεσίες του οι Αθηναίοι επέτρεψαν στον Φιλόπαππο να χτίσει το ταφικό του μνημείο απέναντι από την Ακρόπολη πάνω στο λόφο που μέχρι τότε, το 114-116 μ.Χ. δηλαδή, οπότε χτίστηκε το αλαζονικό μνημείο, είχε το όνομα "Μουσείο" από το ηρώο του Μουσαίου, όπως μας λέει ο Πausανίας, το πιθανότερο όμως είναι διότι εκεί υπήρχε τέμενος των μουσών. Επί του λόφου ο Δημήτριος ο Πολιορκητής έχτισε το 294 π.Χ. ένα μικρό οχυρό, για να τοποθετήσει τη φρουρά του. Ίχνη του οχυρού σώζονται και σήμερα στην κορυφή. Την ύπαρξη του οχυρού μνημονεύει και ο Πausανίας, αφού το είδε, όπως φαίνεται, κατά την περιήγησή του. Εντός του κατεδαφισμένου περιβόλου έγινε, τέσσερις αιώνες αργότερα, το μνημείο του Φιλοπάππου.

Είναι αξιοπρόσεκτο πως ο Πausανίας δεν ονομάζει τον Φιλόπαππο. Μάλλον περιφρονητικά λέει πως στον λόφο όπου "όπως λένε ο Μουσαίος τραγουδούσε και πέθανε από γερατειά και θάφτηκε αυτού, χτίσθηκε

Το μνημείο που μέχρι τώρα εθεωρείτο ότι ήταν οι "φυλακές του Σωκράτους", στην πραγματικότητα ήταν μια μνημειώδης διώροφη οικία, τα πίσω δωμάτια της οποίας ήταν λαξευμένα στο βράχο ενώ το μπροστινό μέρος ήταν κτιστό.

κόσμου που έρχεται προσκυνητής σ' αυτόν τον ιερό τόπο, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ακροπόλεως το οικειοποιείται, για να καταστήσει την περιοχή "αναγνώσιμη". Στο πλαίσιο της ανάδειξης των μνημείων οι λόφοι εξυγιάνθηκαν. Προέκυψαν έτσι σημαντικά ευρήματα που αυξάνουν το ενδιαφέρον του κοινού για μια πιο ουσιαστική γνωριμία με τους λόφους, οι οποίοι μέχρι τώρα λειτουργούσαν μόνον ως άσος αναψυχής ή ως ενδιαίτημα διαφόρων περιθωριακών στοιχείων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο **λόφος του Μουσείου**, που είναι γνωστός περισσότερο ως **λόφος του Φιλοπάππου**, εξ αιτίας του επιτάφιου μνημείου που επέβαλλε στην κορυφή του ο Γάιος Ιούλιος Αντίοχος Φιλόπαππος. Ο εγγονός του τελευταίου βασιλιά της Κομμαγηνής (ενός συριακού βασιλείου) μετά την άλωση της πατρίδας του από τον Βεσπασιανό το 72 μ.Χ. ήρθε ως πρόσφυγας στην Αθήνα. Σύντομα έγινε Αθηναίος πολίτης και δημότης

αργότερα ένα μνημείο για κάποιον από τη Συρία" (I, 25, 8).

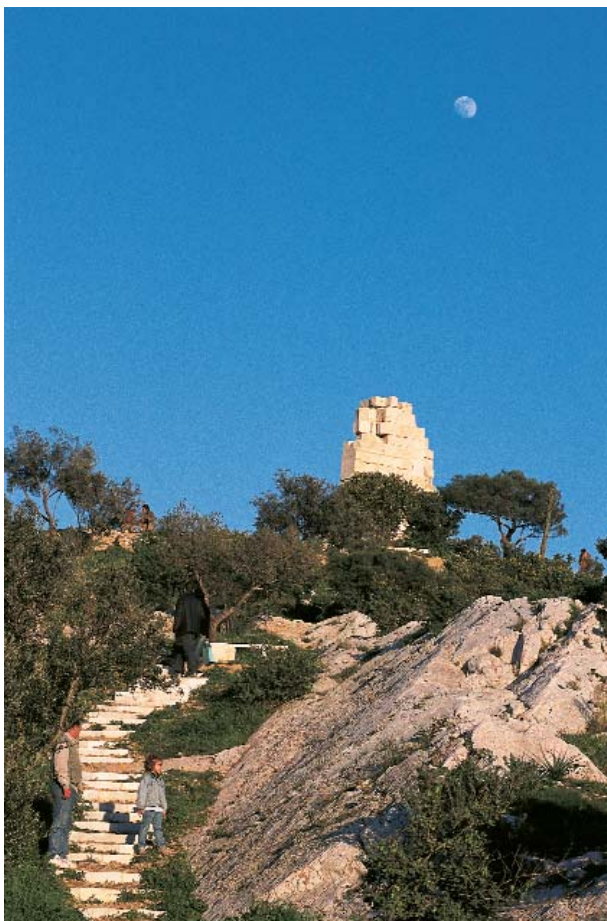
Οποιαδήποτε δεν είναι το μνημείο του Φιλοπάππου το πιο σημαντικό στην υπόθεση της ανάδειξης των μνημείων, μολονότι καθαρίστηκε, περιφράχθηκε και για την αντικεραιτική του προστασία, όπως και της γύρω περιοχής, τοποθετήθηκε αλεξικέραυνο. Το πιο σημαντικό είναι ότι η έρευνα που αναγκαστικά διεξήχθη σε ορισμένα μνημεία ανέτρεψε τη θεώρηση των αρχαιολόγων γι' αυτά. Μας είτε λοιπόν η κα. Χωρέμη ότι "*στο λόφο του Φιλοπάππου ήταν εντυπωσιακή η αποκάλυψη της πρόσοψης του μνημείου που είναι γνωστό ως "φυλακές του Σωκράτους", όταν αφαιρέθηκε ο προστατευτικός τοίχος από μπετόν που είχε τοποθετηθεί κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ώστε να δημιουργηθεί κρύπτη αρχαιοτήτων. Όπως διαπιστώθηκε, πρόκειται για μνημειώδη διώροφη οικία, της οποίας τα πίσω δωμάτια ήταν*

λαξευμένα στο βράχο ενώ το μπροστινό μέρος ήταν κτιστό. Οι τετράγωνες δοκοθήκες θα πρέπει να χρησιμοποιούνταν για τη στήριξη του δευτέρου ορόφου".

Αλλά και τα **Κιμώνεια μνήματα**, όπου κατά την παράδοση ετάφη ο Κίμωνας μαζί με τα άλογά του, αμφισβητούνται. Το ίδιο, νέες αποκαλύψεις δηλαδή, έγιναν και στο χώρο της Πνύκας, κατά τις εργασίες για τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου της εισόδου Ε3 που ετοιμάζεται στη συμβολή των οδών Δημ. Αιγινήτου και Αποστόλου Παύλου. Εκεί, κατά τα λεγόμενα της κα. Χωρέμη, "αποκαλύφθηκε μέτωπο κατακόρυφα λαξευμένο στο βραχώδες πρανές κατά μήκος της Αποστόλου Παύλου και είσοδος προς λαξευτό θάλαμο, στο βόρειο τείχος του οποίου σώζεται ανάγλυφη παράσταση Πανός και Νύμφης σε χορευτική κίνηση με σκύλο ανάμεσά τους. Προφανώς, πρόκειται για άγνωστο ιερό του Πανός. Στο εξωτερικό τείχος του θαλάμου σώζεται μεγάλων διαστάσεων τοιχογραφία, πομπημανού τύπου με ζώνη που μιμείται ορθομαρμαρώση στη βάση της και φνιτική διακόσμηση πάνω από αυτήν, καθώς και ψηφιδωτό δάπεδο με ρομβοειδή κοσμήματα".

Στο μνημείο της **Πνύκας** η Α' Εφορεία Αρχαιοτήτων Ακροπόλεως δεν επενέβη, καθώς έχει επαρκώς ανασκαφεί και μελετηθεί. Η μόνη παρέμβαση που έγινε ήταν

χρήση. Επίσης, δεν εμνημόνευσε το ιερό που ήταν αφιερωμένο "τω Υψίστω Διί" Μήπως δεν ήταν τόσο φημισμένο; Ποιος ξέρει; Πάντως, στην πέρυγα, ανατολικά του βήματος, μπορεί κανείς να δει στο βράχο τις πολλές μικρές λαξευμένες κόγχες για τα αφιερώματα και

Στην κορυφή του λόφου του Μουσείου ο εγγονός του βασιλιά της Κομμαγηνής, Γάιος Ιούλιος Αντίοχος Φιλόπαππος, έστησε το ταφικό του μνημείο. Από τότε ο λόφος ονομάζεται λόφος του Φιλοπάππου. Η πρόσοψη του μνημείου, κατασκευασμένη από πεντελικό μάρμαρο, διακρίνεται για την πλούσια αρχιτεκτονική της διακόσμηση.

να απομακρυνθεί το θέαμα "Ήχος και Φως", το οποίο κατελάμβανε θέση μέσα στο κοίλο της Πνύκας και προφανώς εμείωνε η σημασία ενός μνημείου ταυτισμένου με την άσκηση της δημοκρατίας στην Αρχαία Αθήνα.

Ο Πausανίας δεν εμνημόνευσε την Πνύκα, ίσως γιατί επί των ημερών του δεν ήταν σε

μια μεγάλη που πιστεύεται ότι χρησίμευε για το άγαλμα του θεού.

Η Πνύκα για κάποιους αιώνες έζησε μεγαλειώδεις στιγμές, καθώς μετά την κατάλυση της τυραννίδας των Πεισιστρατιδών διέθεσε το βραχώδες μεν, αλλά όχι και τόσο ανώμαλο έδαφος της για τις τακτικές συνεδριάσεις του

ΑΘΗΝΑΙ – Βήμα Πνυκός και Ἄκρόπολις.
ATHÈNES – Tribune de Pnyx et Acropole.

Βουδίας 20 10 βε 1915

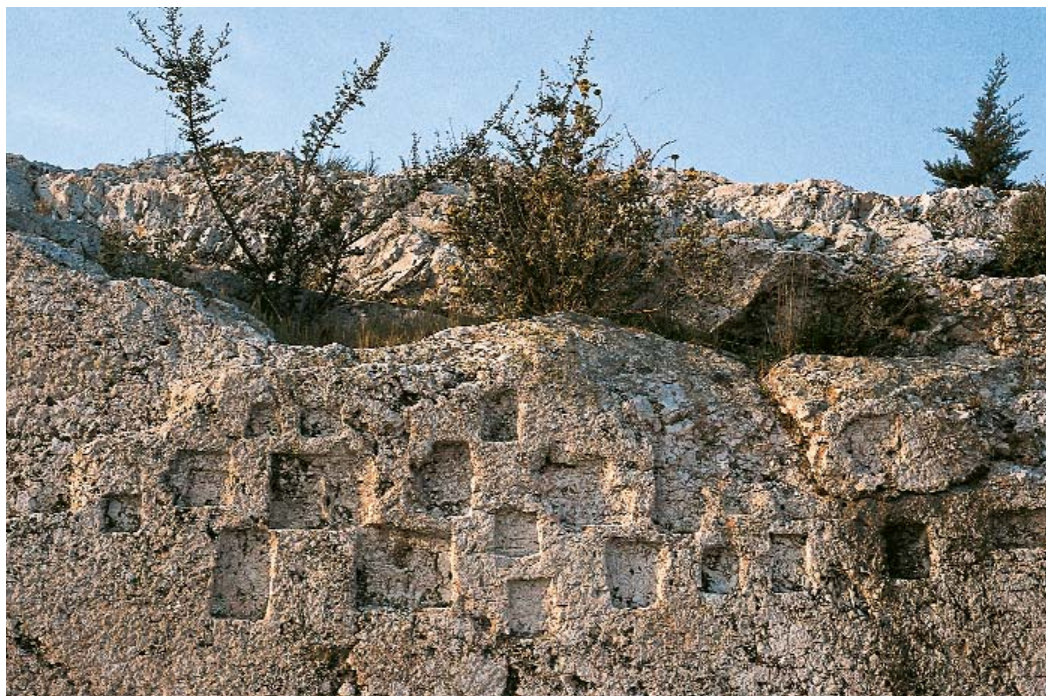
αθηναϊκού δήμου. Όπως μας είπε η κα. Βογιατζόγλου "αρχικά οι Αθηναίοι προσπάθησαν να δημιουργήσουν ένα χώρο ανάλογο προς τα κοιλά των θεάτρων. Κατασκεύασαν λοιπόν μια κατηφοριά προς τα βόρεια και βορειοανατολικά με επιχωμάτωση, την οποία συγκράτησαν με χτιστό ανάλημμα. Σ' εκείνη τη χρονική φάση οι ακροατές έβλεπαν προς την κατεύθυνση του Αρείου Πάγου και της Αγοράς, γιατί το βήμα του ομιλητή είχε γίνει στο χαμηλότερο σημείο της επιχωμάτωσης".

Όταν καταλύθηκε η τυραννίδα των τριάκοντα, ο χώρος άλλαξε κάπως όψη. Στα βόρεια και βορειοανατολικά έγινε νέος αναλημματικός τοίχος, ημικυκλικός, πιο έξω από τον προηγούμενο και το βήμα μεταφέρθηκε απέναντι, στη νότια πλευρά. Σ' αυτή τη φάση οι ακροατές είχαν τα νώτα τους στραμμένα προς τον Άρειο Πάγο και την Αγορά. Το χώρο συνάθροισης οι ακροατές μπορούσαν να τον προσεγγίσουν από δύο χτιστές σκάλες που η καθεμιά είχε πλάτος περίπου τέσσερα μέτρα. Στην τρίτη και τελευταία φάση η Πνύκα πήρε τη μορφή που έχει και σήμερα. Ήταν η εποχή του ρήτορα Λυκούργου, η οποία σηματοδεύτηκε από μια πληθώρα τεχνικών έργων. Χτίστηκε νέος, ημικυκλικός, αναλημματικός τοίχος, πιο

έξω από τους προηγούμενους, και μεγάλη χτιστή σκάλα, πλάτους δώδεκα περίπου μέτρων, στη μέση του αναλημματικού τοίχου. Το βήμα αποτέλεσε μια προεξοχή του βράχου, προσεκτικά και με επιμέλεια λαξευμένη, απέναντι ακριβώς από τη σκάλα. Για να φθάσει σ' αυτό ο ομιλητής έπρεπε να ανέβει τρία σκαλοπάτια. Πλήθος κόσμου, μέλη της εκκλησίας του δήμου, συνέρευε, για να πάρει ενεργό μέρος στις συζητήσεις, οι οποίες διήγειραν το ενδιαφέρον με αφορμή ποικίλα κοινωνικά, ως επί το πλείστον, ζητήματα. Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε πως στον ημικυκλικό χώρο που είχε διάμετρο περί τα 120 μ., μπορούσαν να συγκεντρωθούν έως και δέκα χιλιάδες άτομα. Στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. ο χώρος της Πνύκας εγκαταλείφθηκε και οι συνεδριάσεις μεταφέρθηκαν στο θέατρο του Διονύσου που ήταν στεγασμένο.

Σήμερα, ο λόφος στέκει βουβός, οι μοναδικές φωνές που ακούγονται είναι των μικρών παιδιών που έρχονται εδώ τις ώρες της σχολής, για να παίξουν κρυφτό μέσα στα λαξεύματα και στα κοιλώματα.

Οι εργασίες εξυγίανσης του τρίτου λόφου, του **λόφου των Νυμφών**, είχαν ως αποτέλεσμα την ανάδειξη του ιερού του Διός που ταυτίστηκε

Ανατολικά του βήματος στο λόφο της Πνύκας ο επισκέπτης μπορεί να δει πολλές μικρές λαξευμένες κόγχες που χρησίμευαν για την εναπόθεση των αφιερωμάτων των πιστών που λάτρευαν εδώ τον "Υψιστο Δία".

Πνύκα. Ο ιερός της χώρας είναι ταυτισμένος με την άσκηση της Δημοκρατίας στην Αρχαία Αθήνα

Οι εργασίες εξυγίανσης του λόφου των Νυμφών ανέδειξαν το ιερό του Διός πίσω από το ιερό της εκκλησίας της Αγ. Μαρίνας.

από επιγραφή, η οποία εντοπίστηκε πίσω από το **ιερό της εκκλησίας της Αγίας Μαρίνας**. Η ογκώδης εκκλησιά που στήθηκε πάνω στον υπόγειο ναΐσκο που ήταν λαξευμένος στο βράχο, μαζί με το εντυπωσιακό κτίριο του Αστεροσκοπείου, έργο του Θεόφιλου Χάνσεν, η οικοδόμησή του οποίου άρχισε, όχι τυχαία, στις 26 Ιουλίου 1842, η μέρα ολικής έκλειψης του ηλίου και περατώθη το 1846, δεσπόζουν το βράχο που ονομάζεται λόφος των Νυμφών συμβατικά, εξ αιτίας του ονόματος του ιερού των Νυμφών και του Δήμου που εντοπίστηκε σ' ένα κομμάτι του βράχου, δίπλα στο Αστεροσκοπείο. Στην αρχαιότητα δεν ήταν αυτό το όνομα του λόφου. *"Οι παλαιότεροι μελετητές, κατά τα λεγόμενα της κα. Βογιατζόγλου, ονόμαζαν το λόφο Λυκαβηττό κι άλλοι Αμαζόνιο από το γεγονός ότι σ' αυτό ακριβώς το σημείο είχαν στρατοπεδεύσει οι Αμαζόνες λίγο πριν επιτεθούν στην Ακρόπολη"*. Περιδιαβαίνοντας τους λόφους γρήγορα κατάλαβα πόσο δύσκολο είναι το εγχείρημα που επιχειρείται, αλλά και πόσο σημαντικό είναι αυτό που πάει να γίνει, δηλαδή να γίνει κατανοητό στον επισκέπτη πως αυτοί οι λόφοι ήταν

πυκνοδομημένοι, αλλά και το πως συνδέονται τα κτήρια σ' ένα δομημένο ιστό που έχει να κάνει με τα διοικητικά κέντρα ή με την κατοίκηση. Το πρόγραμμα που εξελίσσεται θα βοηθά τον επισκέπτη με ενημερωτικές πινακίδες και φυλλάδια να καταλάβει *"που περπατούσε ο αρχαίος πρόγονός του, από που έπαιρνε νερό, πως επικοινωνούσε με το γείτονά του, πως ήταν ενωμένοι οι τρεις δήμοι"*. Τις πληροφορίες θα τις παίρνει σχετικά εύκολα σε τούτη τη γωνιά της αττικής γης, καθώς οι λόφοι είναι σαν ένας μικρός χάρτης. Μπορεί κανείς να "διαβάσει" πάνω τους. Μπορεί να δει τις δεξαμενές και τα πηγάδια, απ' όπου οι Αθηναίοι πολίτες αντλούσαν νερό, μπορεί να δει τους αγωγούς που κατέβαζαν το νερό από τις στέγες και το πήγαιναν στις δεξαμενές. Μπορεί επίσης να δει την κάτοψη μιας κλασικής οικίας, να δει ιερά, μεγάλους χώρους συγκέντρωσης, καταστήματα, την αγορά και φυσικά δρόμους. Να αισθανθεί το χώρο ζωντανό, να αφουγκρασθεί τις ανάσες των ανθρώπων που έζησαν εδώ κι άφησαν τις μαρτυρίες τους. *"Θεωρούμε, λέει χαρακτηριστικά η συνοδός μου αρχαιολόγος, ότι οι λόφοι είναι από τους*

πολυτιμότερους αυτή τη στιγμή χώρους που υπάρχουν στην Αθήνα και μέχρι τώρα ήταν αγνοημένοι". Μαζί μ' αυτούς μέσα στο πρόγραμμα της Ενοποίησης πρόκειται να αναδειχθούν και τα πλακόστρωτα του μεγάλου οραματολόγη αρχιτέκτονα **Δημ. Πικιώνη**, το αναψυκτήριο και ο ναός του Αγ. Δημητρίου Λουμπαρδιάρη, καθώς ο χώρος είναι μεν αρχαιολογικός κι επομένως πρέπει να προβληθεί η ιστορικότητά του, αλλά είναι και χώρος πρασίνου και αναψυχής.

Άρχισα να κατεβαίνω αργά, αργά από το λόφο του Φιλοπάππου. Η πλημμυρίδα των συναισθημάτων σιγά, σιγά καταλάγιαζε. Ήμειναν μόνον ο απόηχος από το χειμαρρώδη λόγο της κα. Βογιατζόγλου και η αγωνία για την προστασία αυτής της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Ευχαριστίες: Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τη Γενική Γραμματέα του Υπουργείου Πολιτισμού, κα. **Λίνα Μενδώνη**, τη Διευθύντρια της Α' Εφορείας Ακροπόλεως, κα. **Άλκηστη Χωρέμη**, τη Διευθύντρια της Γ' Εφορείας Αρχαιοτήτων, κα. **Λιάνα Παρλαμά**, την Ανα-

πληρώτρια Διευθύντρια της Γ' Εφορείας, κα. **Δώρα Κυριακού** και κυρίως, τις αρχαιολόγους, κα. **Όλγα Βογιατζόγλου** και **Κάτια Μαντέλη** για τις εποικοδομητικές μας συζητήσεις και τις περιηγήσεις στους αρχαιολογικούς χώρους του Ολυμπίου και των παραλίστων ιερών, αλλά και στην περιοχή των λόφων. Επίσης, ευχαριστώ θερμά τον **Γιώργο Αργυρόπουλο** για την ανεκτίμητη βοήθειά του στην απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων.

Σημείωση: Τα ευρήματα από το χώρο των παραλίστων ιερών δεν έχουν ακόμα δημοσιευθεί. Έτσι δεν είχαμε τη δυνατότητα να τα φωτογραφίσουμε.

Βιβλιογραφία

- ♦ Πανσανίου, "Ελλάδος Περιήγησις", Αττικά, Μετ. Ν. Παπαχατζή, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974.
- ♦ Πλάτωνος, "Φαίδρος", Μετ. Στεφ. Παππά, Πάπυρος, Εν Αθήναις 1940.
- ♦ Θ. Παπαϊωάννου, "Ενθύμιον Αθηνών. Η Αθήνα, ο Πειραιάς και τα προάστια στις αρχές του αιώνα μας", εκδ. Γνώση, 1984.

Το Εθνικό Αστεροσκοπείο σχεδιάστηκε από τους αρχιτέκτονες Θεόφιλο Χάνσεν και Έντουαρτ Σάουμπερτ με βάση τις υποδείξεις του Δανού αστρονόμου Χ. Κ. Σουμάχερ.

